

Mirabbas Aslanov



GÜNDƏLİK
yazmış olsaydı

МИРАББАС АСЛАНОВ

1994
509

ШГ
А 82

Үзејир Начыбәјов
КҮНДӘЛИК
јазмыш олсајды

63157

62682

Азербайджанская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. М.Ф. Ахундова

БАКЫ—«ШУР» НӘШРИЈАТЫ, 1994.

АРХИВ

Ш 6 (2-Аз) - 49 + Ш 31 (2А) 8

Нәшријатын директору Гәшәм ИСАБӘЛЛИ

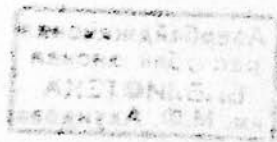
Редактору Рамазан ХӘЛИЛОВ.

Асланов М. «Үзејир һачыбәјов «Күндәлик» јазмыш олсајды», Бақы,
«Шур» нәшријаты, 1994. 72 сәһ.
ISBN 5—7094—0043—2

Бу китаб бөјүк Үзејир һачыбәјовун 1905—1910-чу илләр һәјатыны әһатә едир.

А 4905000000
J—032—94 — е'лансыз

© «Шур» нәшријаты, 1994.



РЕДАКТОРДАН

Епистолјар әдәбијатын күндәлик жанры Азербәјчан мәтбуатында, демәк олар, чох аз тәсадүф олуан һадисәләрдәндир. Она көрә ки, күндәлик јазмағ бизим мәдәни мәншәтимизә кениш дахил олмамышдыр. Гәдимләри демирәм, лап XX јүзиллијин башланғычыннан бу јана Азербәјчан јазычыларындан вә инчәсәнәт хадимләриндән тәк бирчә Ч. Маммәдгулузадәнин хатирәләри «Чәлил Мәммадгулузадә, «Хатиратым», Әсәрләри, 3-чү чилд. Бақы, 1967, сәһ. 599—706) вә Ј. В. Чәмәнзәминлинин тәләбәлик илләриндә јаздығы гејри-мәтбу күндәликдән савајы бу жанра аид өзкә бир нүмунә көстәрмәјә чәтинлик чә-кирәм.

Мөһтәрәм охучуларә тәгдим едилән бу «Күндәлик» Үзејир һачыбәјовун өз әлилә јазылмамышдыр. Ону даһи бәстәкарын мәналы өмүр јолуну вә журналистлик фәалијәтини узун илләрдән бәри сәбрлә арашдыран, Үзејирбәј ирсинин зәһмәткеш тәдғигатчысы М. Асланов тәртиб етмишдир.

«Күндәлик» гочаман журналист вә тарихчи Г. Мәммәдлинин һазырламыш олдуғу «Салнамә»јә охшаса да, ондан һәм мәзмуну һәм елми дәғиглији, һәм дә анлашығлы, истигамәтверичи, дејәрдим ки, охучуларә зәккин билик мәнимсәдән изаһлары илә сечилир вә бу саһәдә илк тәшәббүс кими гијмәтлидир.

Диггәт едилсин ки, «Күндәлик»дә Ү. һачыбәјовун банзәрсиз һәјат јолунун 1905—1910-чу илләри әһатә едилмишдир. Бу о демәклир ки, Ү. һачыбәјовун Дөвләт хатирә ев-музејиндә «Күндәлик» тәртиб етмәк саһәсиндә иш давам етдирилир. 1911—1920-чи илләр бундан сонракы китабда, 1920—1948-чи илләр исә үчүнчү чилдә әһатә олунчағдыр.

Бу нәчиб ишдә әмәкдашларымыза јарадычылығ уғурлары арзулајырам.

Р. ХӘЛИЛОВ,
Ү.Һачыбәјов Дөвләт Хатирә
ев-музејинин директору.

ОХУЧУ ИЛӘ СӨҢБӘТ

«ВАХТ — ГӘНИМӘТДИР.»

Әлибәј НҮСҖИҢЗАДӘ

Мөһтәрәм охучу, гәнимәт вахтыңызы чох алмарам... Кәң-димнәдә ади ев тикән, имарәт учалдан гоншуларын әмәлләрини мушаһидә вә мүгаһисә етмәји ушаглыг чағларында чох севәрдиң. Елә гоншулар вар иди ки, бир нечә бәнна, дашјонан, палчыг-тутан фәһлә, малакеш, харрат, рәнксәз кәтириб ишләдәрдиләр. Еләләринин иши өзкә әмәји илә тез баша кәләрди.

Елә гоншулар да вар иди ки, өз әлләрилә кәрлич кәсәр, дашы даш үстә гојар, палчыг һазырлајар, суваг чәкәр, гәрәз, мин-бир әзаб-әзијјәт илә ади бир даһма тикәрдиләр. Онларын кечдән-кеч баша чатдырдығлары даһма өзкә малы, муздлу фәһлә әмәји илә учалдылан дам-дашдан јарашығлы, даһа кәзәл, даһа хошакәлим көрүнәрди бизләрә...

Ушаглыг хатирәләри үзүнмүрлү олур. О ширин хатирәләрин тәсири илә мән дә «Үзејир һачыбәјов» (Кәңчлик илләри) китабыны (1977) «Үзејир һачыбәјов—журналист» (1985) монографijasыны јазаркән зәһмәтсевәр гоншуларымыз кими һәмшишә өзүмә архаланмышам. Доғрудур, һәр әсәр, нечә-нечә мәгалә чох кеч һасилә кәлиб, амма она севнинрәм ки, һәр бири өз әмәјимин мәһсулудур, һәр биринин ме'мары да, фәһләсән дә өзүмәм...

МУӘЛЛИФ

ӨН СӨЗ

«Үзејир һачыбәјов—журналист» китабына сон сөз олараг јазмышдым ки, елми тәдгигатын өзүнә көрә гәрибәликләри вар: мүйјән бир мөвзуну өјрәнирсән, ахтарыш апардыгча көрүрсән ки, мејдана тәзә-тәзә мәсәлә чыхыр. Әсәри «тамамлајыб» нөгтә гојмаг истәјирсән, бахырсан ки, һәлә тохунмадығын чох саһә галыб. Азәрбајҗан милли мәдәнијјәти вә мусиги тарихиндә, һабелә әдәбијјатшүнаслыгда индијәдәк тохунулмамыш, «кәшф едилмәмиш» саһәләрдән бири дә Үзејир һачыбәјовун тәрчү-меји һалыдыр.

Һәр һансы бир тарихи шәхсијјәтин — алимин, сәјјаһын, јазычынын, мәдәнијјәт вә инчәсәнәт хадиминин һәјәт вә фәәлијјәтини әввәлдән ахыра гәдәр изләмәк чәтиндир. Ү. һачыбәјов кими чохшахәли сәнәткар вә сон дәрәчә марағлы шәхсијјәтә кәлинчә, бу иш бирә-беш ағырлашыр. Нә үчүн?

Бунун ики сәбәби вар. Биринчи сәбәб жанрын сәчијјәси вә ганунаујғунлуғлары илә, икинчи сәбәб исә тарихи шәхсијјәтин өзү илә бағлыдыр. Бизим әдәбијјатшүнаслыг елминдә **модел**и јарадылмамыш **биографија** елә жанрдыр ки, онун елми бинәсы ики бүнәврә дашы үзәриндә учалдыла биләр: бири—сечдијин «гәһрәмән»ын өмүр јолу вә сәнәти, икинчиси исә онун әмәли вә шәхсијјәтидир.

Үзејир һачыбәјовун зәнкин вә рәнкарәнк ирси јарым әсрә јахындыр елми тәдгигатын диггәт мәркәзиндәдир. Мусиги хадимләринин, тарихчиләрин, әдәбијјатшүнасларын, философларын вә јарадычы зијалыларын сәмәрәли әмәји илә Ү. һачыбәјов ирсини өјрәнмәк вә тәблиғ етмәк саһәсиндә хејли иш көрүлүб; нечә-нечә монографија, елми күтләви китаб, сәјсыз мәгалә јазылыб.¹ Даһи бәстәкарын анадан олмасынын 80, 90, 100 иллик

¹ Үзејир һачыбәјов (Библиографија). Тәртиб едәндәр: М. Аслајов, Г. Гасымов, Р. Әлијева. Редакторлары: Е. Аббасова (мә'сул), З. Сәфәрова, Т. Садыгова. Бақы, «Елм» нәшријјаты, 1985 (икинчи нәшри).

юбилейләри дәфәләрлә бајрам едилиб, мемориал ев-музеји җарадылыб. Һәјат вә җарадычылығынын салнамәси,¹ чапдан бура-хылыбдыр.

Демәк олар ки, бүтүн бунлар (вар икән, биографијаны јаз-маг, кәрәк, чәтин көрүнмәсин. Белә бир мүлаһизә илә мүәјҗән мәһнада разылашмаг оларды, лакин Ү. һачыбәјовун һәјаты вә өмүр јолуну дәриндән өјрәнмәк үчүн онун өз дәсти-хәттилә јазмыш олдуғу тәрчүмеји-һал мә'тәбәр мәнбә оларды, тәәссүф ки, әлимиздә белә бир «хәзинә» јохдур. Даһа доғрусу, оланлар бизи тә'мин етмир.

Һансылардыр вә нә үчүн тә'мин етмир?

1. «Советскаја музыка» журналынын редактор мүзвини Г. Хубов 1939-чу ил јанварын 27-дә јаздығы мәктубла Үзејир-бәјдән хаһиш едир ки, «Мусиги лүғәти»нин 1 чилдиндә дәрч олунмаг үчүн тәрчүмеји-һалыны јазыб көндәрсин (Азәрбајҗан Республикасы Елмләр Академијасынын Әлҗазмалар Институту. Арх. — 22, г—23(759)).² Автобиографија көстәрилән үнвана көндәрилиб, сурәти дә архивдә сахланыр.

2. Л. М. Бернштејн адлы бир шәхс 1945-чи илдә ССРИ Бәс-тәкарлар Иттифагынын тапшырығы илә «Народныје артисты Сојуза ССР о себе» адлы мәчмүә тәртиб етмишдир. Ү. һачыбә-јов да өзү һаггында биографик мә'лумат көндәрмишдир.

Һәчмчә бәјүк олан бу мәчмүә редактә олунуб, мәтнләрдә лазыми дүзәлишләр апарылыб (Ү. һачыбәјовун өз әлилә гыр-мызы мүрәккәблә дүзәлишләр дә вардыр). Иш гуртарыб (1946), лакин нәдәнсә, мәчмүә чап олунмамышдыр.³

Һәр ики тәрчүмеји-һал, мүәллифин дәсти-хәттилә јазылдығы һалда белә, тәдгигат объекти кими 1905—1920-чи илләрә аид мә'луматын сон дәрәчә азлығы, һәм дә тәртиб олундуғу иллә-рә көрә бизи разы салә билмәз.

Елә исә өмүр-күнүнүн һәр аны бизим үчүн әзиз олан бу на-дир инсан һаггында е'тибар едиләси мә'луматы һарадан алаг?

1. Рәсми вәтәндашлыг сәнәдләриндән.

Доғулуш һаггында шәһадәтнамә, Гори мүәллимләр семина-

¹ Гулам Мәммәдли. Үзејир һачыбәјов (1885—1948) һәјат вә җарадычылығынын салнамәси. Бақы, «Јазычы», 1984.

² Бундан сонра һәмин Архивин вә гутуларын тәкчә нөмрәси көстәрилә-чәк.

³ ССРИ Мәркәзи Дөвләт Әдәбијат вә Инчәсәнәт архиви, ф. 2581, с. 1, с.в. 11, сәһ. 71.

ријасыны битирмәк һаггында шәһадәтнамә, мүәллимлијә тә'-јинат (вә б. сәнәд кифәјәт гәдәр вардыр. 1920—1948-чи илләрә аид олан сәнәдләр исә хүсусилә чохдур.

2. Мүасирләринин, сәнәт вә гәләм достлары-нын мәгалә вә хәтирәләриндән.

Үзејир һачыбәјов 1905-чи илдә Бақыја ади кәлишлә гәдәм гојмамышды, бәлкә шәһәрин гајнар һәјатына метеор кими дүш-мүшдү. Одур ки, о, мүасири олдуғу ичтимаи мүһитдән өзүнү кәнара чәкә билмәдији кими, заман да онун јанындан сәјмәзјана өтүб кечә билмәмишдир. Габил мүәллим, «Гәләми ох, синәси лхән» журналист, Азәрбајҗанда «опера сәнәтинин пионери», мәдәни аләмин көзүнүн «ағы-гарасы» олан бу инсан чох кәнч јашларындан мүасирләринин диггәтини чәлб етмишдир.

Тәләбә достларынын (Ә. Терегулов, А. Гасымов, А. Әмиров, Ч. Чуварлы) хәтирәләри, М. Ә. Рәсулзадәнин, Н. Нәримановун, М. С. Ахундовун, М. һачынскинин, һ. И. Гасымовун вә б. дөври мәтбуатда Ү. һачыбәјовун «һесаб мәсәләләри» дәрслији вә опералары, мусиги комедијалары һаггында рә'јләр вә башга әпкидә олан јазылар (хәтирәләр вә мәгаләләр), «гәһрәмән»ы-ызын өзүнүн мүхтәлиф шәхсләрә (вә рәсми идарәләрә јаздығы мәктублар онун һөлә 1905—1920-чи илләрә аид һәјатынын, өмүр-күнүнүн мүхтәлиф сәһәләрини ачыб өјрәнмәјә зәнкин материал верир. 1920—1948-чи илләрә аид јазылар исә архив-ләрә белә сығышмаз дәрәчәдә чохдур.

3. Өзүнүн әсәрләриндә ки «дахили мә'лумат»-дан.

Үзејирбәј һачыбәјовун «Һәјат» (1905—1906), «Иршад» (1905—1908), «Тәрәгги» (1908—1909), «Һәгигәт» (1909—1910), «Игбал» (1912), «Јени игбал» (1915—1916), «Азәрбајҗан» (1918—1920) гәзетләриндә дәрч олунмуш мәгаләләриндә тез-тез тәсадуф едилән «дахили мә'лумат» әдибин тәрчүмеји-һалыны јазаркән өн мә'тәбәр мәнбә ола биләр. Интәһасы бу дахили мә'лумат сапы гырылмыш мирвари кими сәпәли һалдадыр. Онлары сәбрлә, тәмкинлә јығмаг, ипә-сапа дүзмәк елми-тәдги-гатын вәзифәләриндәндир.

Гарабағ шаирләриндән «М Ә Х Ф И» тәхәллүслү уstad сөз-дән истифадә мәһарәтини нүмајиш етдирәрәк јазмышдыр:

«Дәр сүхән мәхфи шодәм
манәнди-бу, дәр бәрки-күл
Һәр ке дарәд мејли-дидән,
дәр сүхән бинад мәрә».

Мә'на будур: мән сөзүн ичиндә күл жарпағындакы гоху кими кизләнмишәм. һәр ким мәни көрмәк истәсә, сөзләриндә ахтарсын.

Бу естетик кејфијәт тәкчә шаирә аид хисләт дејил, Үзејирин өзү дә мә'лум гәзетләрдә дәрч етдирдији мәгаләләрдәки сөзләрин ичиндә «кизләнмишдир». Даһи бәстәкарын һәмин ичәриндә кизләндији о сечмә кәламлары ахтара-ахтара бу «Күндәлик» онун әвәзинә тәртиб олунмушдур.

Бир вар сәнәткар конкрет, бирхасијәтли дөврдә јашајыб јаратмыш ола, бир дә вар сијаси-ичтимаи, игтисади вә мәдәни дуруму, елми сәвијјәси, фәлсәфи вә әхлаги принципләри е'тибарилә бир-бириндән чидди шәкилдә фәргләнән мүхтәлиф заманларда фәалијјәт көстәрә. Үзејир һачыбәјов мәһз бир-бириндән там фәргли, һәтта, дабан-дабана зидд мүхтәлиф сәчијјәли дөвләрин сәнәткарыдыр. һәтта, 1918—1920-чи илләрдә «Азәрбајчан» гәзетинин редактору Үзејирбәј 1905—1915-чи илләрин «Иршад», «Тәрәгги», «Һәгигәт» вә «Јени ингилаб»ын фелјетончусу Филанкәсдән фәргләнир, инди о даһа камилдир, дөвләт гуручулуғу сәвијјәсиндә дајанмаға лајиг сијасәт адамыдыр, бәнзәрсиз шәхсијјәтдир.

Ү. һачыбәјовун мә'на долу, мүрәккәб һадисәләр жөрмүш чох чаван өмүр-күнүнүн 1905—1910-чу илләри «Күндәлик» дә әһатә олунмушдур.

Демәли, бәјүк јолун башланғычындајыг.

ҮЗЕЈИР НАЧЫБӘЈОВУН УШАГЛЫГ ВӘ КӘНЧЛИК ИЛЛӘРИ

Үзејирбәј һачыбәјов 1985-чи ил, сентјабр ајынын (5) 18-дә анадан олмушдур. Атасы — Әбдүлһүсејн һачыбәјов, анасы — Ширин ханым Кәрбәләји Әләкбәр гызы Әливердибәјовадыр.¹

Ширин ханым дүнјаја беш ушаг кәтирмишдир: ики гыз, үч оғлан. Оғланларын ортанчылы Үзејир иди. О да доғма бачыгардашлары кими Шуша шәһәриндә, «Чөл гала»² адланан мәһәлләдәки евләриндә боја-башә чатмышдыр.

Үзејир һачыбәјов ибтидаи тәһсилини һашым бәј Вәзировун мүдир олдуғу «Рус-татар» мәктәбиндә алмышдыр.

Губад Гасымов бәјүк сәнәткарын тәһсил алдығы мәктәбдән сөһбәт ачараг јазыр ки, «Үзејирин атасы көзүачыг вә габагчыл фикирли бир адам иди. Шәһәрин саир габагчыл, тәрәггипәрвәр адамлары кими о да өз оғланларыны о заманкы «Рус-татар» мәктәбинә дүзәлтмишди... Үзејир аз заман ичәрисиндә мәктәбин ән габагчыл теләбәләриндән бири олду. Хүсусән, әдәбијјат дәрси Үзејирин чох истәдији вә ән чох мүвәффәг олдуғу бир дәрс иди. Мүәллим данышдыгча, ше'рләр охудугча Низаминин, Фүзулинин, Мирзә Фәтәлинин, Вагифин тәсвир етдији инсанлар, мәнзәрәләр онун көзләри гаршысында чанланыр. О, каһ Ферһадла бәрәбәр күлүнж чалыр, каһ доғма Ағчабәди базарыны вә бу базарда тичарәт едән мөшһур һачы Гараны көзләри гаршысына кәтирир вә күлүмсүнүрдү. Вагифин «Дурналар»ы ону да өз ганады үстүнә алыб уча көјләрә галдырырды...» (?!)³

Үнваны дәгиг көстәрилмәмиш бу мәктәбин XIX јүзиллијин сонларында мөвчуд олдуғуна инанмаг мүмкүн дејил. Она көрә

¹ Доғулуш һаггында шәһадәтнамә. С. Петербург Дөвләт Тарих архиви, фонд 361, сијаһы 1, говлуг 796 (ЛДТА).

Бу сәтирләрин мүәллифи һәмин шәһадәтнамәни көстәрилән архивдән тапмыш вә мәтбуатда илк дәфә е'лан етмишдир (Бах: Сәнәдләрин изи илә, «Бакы» (ахшам) гәзети, 23 август 1969, №197).

² Мирзә Хосров Ахундов. Шушада Азәрбајчан јазычы вә шаирләри илә әлағәдар олан тарихи јерләр (Әлјазма).

³ Г. Гасымов. «Үзејир һачыбәјов». Бакы, Ушагкәнчнәшр, 1949, сәһ. 7.

ки, «Рус-татар» мәктәбиндә тәһсил рус дилиндә апарылып, Азәрбајчан дили «жала хәтрин галмасын бабәтиндән» өјрәдилирди (Ч. Мәммәдгулузадә). Икинчиси, бу мәктәпләр ибтидаи тәһсил верирди. Нәһәјәт, әдиб өзү «Шуша чамаатына ачыг мәктүб»унда, һабелә 1907-чи илдә гәләмә алдығы бә'зи мәгаләләрдә һашым-бәј Вәзировун мүдир олдуғу мәктәби битирдијини јазмышдыр.

Бу мәктәбдә исә јухарыдакы үдурма тәсвир бир јана, һеч Азәрбајчан әдәбијјаты ајрыча фәнн кими тәдрис олунмурду.

Үзејир һачыбәјов 1899-чу илдә Загафгазија (Гори) мүәллимләр семинаријасына дахил олмушдур.

Һөрмәтли чәнаб—Загафгазија мүәллимләр семинаријасынын директоруна
Шушадә «Рус-татар» мәктәбини гуртармыш
Үзејир һачыбәјовдан

«Рус-татар» мәктәбини гуртармыш олан мән — Үзејир һачыбәјов тәһсилими давам етдирмәји арзулајырам. Она көрә дә мәни гәбул имтәһанына бурахмағынызы вә чәнабынызын идәрә етдији семинаријанын билијимлә мүвафиг синфинә гәбул етмәнизи Сиз чәнабдан ачизанә хаһиш едирәм.

Әризә илә бирликдә тәгдим едирәм: 1) Доғулуш һаггында шәһадәтнамә; 2) чичәк ијнәси вурдурмаг вә сағлам бәдән һаггында шәһадәтнамә; 3) мәншә һаггында вәсигә; 4) мәктәби мүвәффәғијјәтлә гуртармаг вә ә'ла әхлаг һаггында шәһадәтнамә.»

**Үзејир һачыбәјов, Тифлис губернијасынын
Гори шәһәри, 23 август 1899-чу ил.**

Үзејир Әбдулһүсејн оғлу һачыбәјов 1899-чу илдә чәтин имтаһан вермишдир. О, мәктәбин гә'бул гәјдаларында нәзәрдә тутулмајан сорғу-суала дә чәкилмиш, буна бахмајараг семинаријанын ашағы һазырлыг синфинә, өзү дә мәктәбин «дар гапы-сында» гәбул едилмишдир.

Бу чәтинлијин сәбәби нә иди?

Гори мүәллимләр семинаријасынын директору—чар мә'муру М. А. Миропјевин (әслән ермәнидир—Миропјан) азәрбајчанлы ушағларын тәһсил алмасына дүшмән мүнәсибәтинә, имтаһанларда төрәтдији дөзүлмәз чәтинликләрә јахшы бәләд олан

Ч. Мәммәдгулузадә өзүнәмәхсус мәзәли дил вә кинајә илә јазырды ки, «...Аллаһ Миропјевин вүчудуну бибәлә еләсин. Бир мүсәлман ушағы кәлиб әризә верәрди ки, «Мән истәјирәм семинаријаја жирым». Чәнаб Миропјев әјилиб диггәтлә бахарды чаванын үзүнә, әризәни гәјтарыб верәрди вә дејәрди: Бала, сәни көтүрә билмирәм, ондан өтрү ки, гашын гарадыр...». Лакин ағыллы, истә'дадлы, инадкар чаванлар бу мүғавимәти гырырдылар.

1899-чу илдә Гори мүәллимләр семинаријасынын ашағы һазырлыг синфинә гәбул олунанлар бунлардыр: Вәли Вәлијев, Зулфугар һачыбәјов, Аббас Исмајылбәјов, Гулам Ваһабов, һәмид Әфәндијев, Сајад Намазов, Әјјуб Бидадов, Әли Терегулов, Үзејир һачыбәјов.

Ү. һачыбәјовун мәктәб јолдашы, досту вә сонралар гоһуму Ә. Танрыгулов (Ә. Терегулов) һәмин кунләри хатырлајараг јазмышдыр: «Август ајы иди. Гори семинаријасына гәбул олунанлар ичәрисиндә гәһвәји рәнкли төләбә архалығы кејмиш, белинә енсиз гәјыш бағламыш вә башында көһнә бухара папағы олан гарајаныз, арыг бир кәнч дә варды. Бу, Үзејир һачыбәјов иди...».

Сәнәдләр бөјүк сәнәткарын мүәллим олмаға һазырлашдығы илләрдә шәхсијјәти, тәһсил саһәсиндә мүвәффәғијјәтләри, мәшғәләләри, марағы, темпераменти барәдә бол-бол мә'лумат верир. 1899—1900-чу дәрс илиндә синиф рәһбәри К. Каракендзә Үзејирин хасијјәтнамәсиндә јазмышдыр: «Габилдир, јолдашларындан даһа чох үрәјачыгдыр. Шәкил чәкмәји вә китаб охумағы сеvir. Азәрбајчанчадан русчаја вә әксинә өзү көнүллү олараг мәгаләләр тәрчүмә едир. Хасијјәтчә шәндир, ајыгдыр. Ил боју әхлаг гијмәти «5»-дир».

3 декабр 1900.» ...төләбә Үзејир һачыбәјов ана дилиндә данышмышдыр. Мүфәттишин төһмәти...».

8 декабр 1900. «Үзејир һачыбәјов... дуа охумәјыб. Јолдашындан хаһиш етмишдир ки, о охусун. Үзүмүзә кәлән базар күнү кәзмәјә чыхмагдан мәһрум едилмишдир. Мүфәттишдән төһмәт алмышдыр.»

О заман дәвләт мәктәпләринин чохунда төләбәләрә һәр жүн дәрсдән габаг аллаһа вә чара дуа охудулурду. һәлә семинарист икән азадфикирли, «шән вә ајыг» бир кәнч кими бөјүјән Үзејир бә'зән чәсарәт көстәриб чара дуаны охумазды.

Елм өјрәнмәјә, мусигијә сонсуз һәвәси олан, јүксәк әхлагы

вә давранышы илә мўәллимләринин, мўлајим рәфтары, ширин сөһбәтләри илә теләбә достларынын сонсуз мөһәббәтини газанмыш Үзејир јаша долдугча чиддиләшир, сә'јлә охујур, рус дили, һесаб, педагојика, тарих, чоғрафија фәнләриндән јахшы гијмәтләр алырды.

Ҷүнләрин бир күнү уғурсуз һадисә баш вермәсәјди, нә кезәл оларды...

1901-чи ил сентјабрын 1-дә Үзејир мусиги дәрсиндән чыхыб кедибмиш. Мусиги мўәллими бунун сәбәбини өјрәнмәк истәдикдә, куја о, мўәллимлә «сајмазјана данышмышдыр». Буна көрә дә Үзејир синиф рәһбәри В. Полевскидән «төһмәт алмыш» вә она хәбәрдарлыг едилмишди ки, кәләчәкдә бир дә белә ишләр көрсә, чәзасы даһа чидди олачагдыр.

Төһмәтин мұхтәсәр тарихчәсини данышмаздән әввәл ону да дејәк ки, һәмин һадисәдән бир гәдәр сонра — 1901—1902-чи дәрс илиндә Ү. һачыбәјова верилмиш хасијјәтнамәдә јазылмышдыр: «**Һачыбәјовдакы шухлуг јох олуб, чиддијәтлә әвәз едилмишдир. Ону хасијјәтиндә шәнликдән чоғ гәм-кәдәр вардыр. Тез-тез гарадинмәз вә гашгабағлы олур**».

Мусиги вурғуну, икисәсли хорда иштирак едән, бир нечә мусиги аләтиндә чалан Үзејирин мусиги дәрсиндән өзбашына чыхыб кетмәсинә, Пеккер кими мөһтәрәм мўәллим илә «сајмазјана» данышмасына, көрәсән, сәбәб нә иди? һәмишә шух, жүләрүз, инчә јумору илә достларыны әјләндирән Үзејирин башына нә иш кәлмишди ки, «шухлуғу кәдәрлә» әвәз едилмишди, «гарадинмәз» вә «гашгабағлы» олмушду?!

Азәрбајҗан ССР Елмләр Академијасы Республика Әлјазмалары Институтунда бәстәкар Зүлфугар һачыбәјовун шәхси архивиндә раст кәлдијимиз тәсадүфи бир гејд бу мўәмманы ачмаға көмәк етди. 1901-чи илин ахырларында, Үзејирин атасы Әбдүлһүсејн һачыбәјов мә'дә хәстәлијиндән гәфләтән вәфат етмишдир.

Бир һалда ки, гүрбәт бир јердә гејрәтли, мөһрибан бир јенијетмә атасынын өлүм хәбәрини ешидә, башсыз галмыш аиләнин дәрдини бөлүшдүрмәк үчүн өзүнү анасына, бачы-гардашларына јетирмәк арзусу илә гәфәсдәки гуш кими чырпына, бир һалда ки, ону вәтәнә кетмәк нәдир, неч семинаријадан кәнара бурахмајалар, онда Үзејирин мусиги дәрсиндән кетмәси, кәрәк, тәәччүблү көрүнмәсин. Тәәччүб вә тәәссүф доғуран М. А. Миропјев, В. Полевски кими педагогларын кәнч теләбәнин

12

руһи сарсынтыларына педагоји мә'рифәтлә бир араја сығмајан бикәнә мұнасибәтдир.

Үзејир 1902-чи илдә милад бајрамы тә'тилиндән дә кечикмиш, јенә төһмәт алмышдыр [**«8 јанвар. Тә'тилиндән кеч гајытдығы үчүн төһмәт алыр»...**].

Бүтүн сыхынты вә четинликләрә бахмајарағ, Үзејир һачыбәјов, елә бил, ачыгча даһа сә'јлә охујурду.

Үзејир һачыбәјов 1899—1900-чи дәрс илиндә ашағы һазырлыг синфини шәриәтдән — 4, рус дилиндән, Азәрбајҗан дилиндән, һесабдан, тарихдән, рәсмдән, һүснхәтдән, нәғмәдән, мусигидән, бәдән тәрбијәсиндән мұвәффәғ гијмәтлә битириб, јухары һазырлыг синфинә кечмишди.

1900—1901-чи дәрс илиндә јухары һазырлыг синфини шәриәтдән — 4, рус дилиндән — 3, Азәрбајҗан дилиндән — 5, һесабдан — 4, һәндәсәдән — 4, тарихдән — 4, чоғрафијадан — 4, рәсмдән — 5, һүснхәтдән — 4, нәғмәдән — 3, мусигидән — 3^{1/2}, бәдән тәрбијәсиндән — 3, кәнд тәсәррүфаты әмәјиндән — 4 гијмәтләрлә битирмиш вә биринчи әсас синфә көчүрүлмүшдү.

Кәнч Үзејир јаша долдугча, синифдән синфә кечдикчә (хүсусилә 1902-чи илдән сонра) чиддиләшир, даһа артыг сә'јлә охујур, төһсилдә даһа мұвәффәғијәтлә аддымлајырды.

Ү. һачыбәјов семинаријада рус әдәбијјаты вә мәдәнијјәти илә — Крылов, Пушкин, Гогол кими дүнја шөһрәти газанмыш классик јазычыларын, Кәменски, Руссо, Песталотси, Флобер, Ушински кими мәшһур педагогларын әсәрләри илә таныш олду. Ф. Көчәрлинин, Р. Әфәндијевин төвсијәсилә М. Фүзулинин, Г. Б. Закирин, М. П. Вагифин, М. Ф. Ахундовун, С. Ә. Ширванинин әсәрләрини, шәхси мұталиә јолу илә Фирдовсинин «Шаһнамә»-сини, Сә'динин «Күлүстән» вә «Бустан»ыны, һафизин гөзәлләрини, З. Марағалынын «Сәјәһәтнамеји—Ибраһим бәј» романыны охуду.

Гори мўәллимләр семинаријасынын зәнкин китабханасы вар иди. Үзејир дә башга теләбәләр кими бу әдәбијјат вә мәдәнијјәт хәсинәсиндән бөһрәләнирди. И. А. Крыловун тәмсилләри, А. С. Пушкинин нағыллары мөвзусунда ев иншасы јазан теләбә Ч. Чуварлы тапшырығы Үзејирин көмәји илә јеринә јетирдијини хатирәсиндә билдирирди.

Семинаријада кечирилән әдәби ахшамлар, Тифлис шөһәриндә театр тамашаларына коллектив бахышлар, 1901-чи илдә әл ишләриндән ибарәт мәшһур сәрки вә башга мәдәни тәдбир-

ләрин Үзејир һачыбәјовун һәјата һазырлығына чох көмәји олмушду.

1903—1904-чү дәрс илиндә үчүнчү әсас синфин рәһбәри төләбәләрин тәһсил саһәсиндә ил боју инкишафыны көстөрмәк мәгсәдилә орта гижәтләр чыхармыш, мүгајисә үчүн онлары әјани нүмајиш етдирмишди. Үзејирин рүбләр үзрә орта гижәтләри белә иди: биринчи рүбдә — 3,86; икинчи рүбдә — 3,95; үчүнчү рүбдә — 4,14; дөрдүнчү рүбдә — 4,26.

Бу артым, инкишаф чәдвәли Үзејирин үчүнчү әсас синифдә сәјлә чалышдығыны ашкар көстәрир.

О, педагогика, рус дили, Азәрбајчан дили, һәндәсә вә јер-өлчмә, тарих, чоғрафија, тәбиәтшүнаслыг, мусиги, рәсм вә рәсмхәт дәрсләриндән јүксәк гижәтләр алмышдыр. Дүнәви нәғмәләр охумағы, мусиги (симли вә нәфәс) аләтләриндә чалмағы өјрәнмиш, кәнд тәсәррүфаты ишләри; бағчылыг, бостанчылыг, арычылыгла, һабелә ипәк гурду бәсләмәклә мәшғул олмушдур.

Семинаријада Үзејир һачыбәјов сынаг дәрсләрини чох јахшы демеш вә истәдадлы мусигичи кими танынмышдыр.

1904-чү ил ијун ајынын 1-дә Үзејирә тәһсили мүвәфғәгижәтлә битирмәк һаггында шаһадәтнамә¹ вә ибтидаи мәктәб мүәллими ады верилмишдир. Шәһадәтнамәни семинаријанын директору М. А. Миропјев, инспектор Ф. Смирнов, мүәллимләрдән З. Полевски, Р. Әфәндијев, Н. Ломоури, К. Каракенидзе вә педагожи шуранын катиби Ф. Көчәрли имзаламышдыр.

Бир сыра мәхәзләрдә дејилдијинә көрә, М. Магомајев илк күндән Ү. һачыбәјов илә бир синифдә охујуб. Ү. һачыбәјовун илк синиф јолдашлары арасында исә онун ады вә фамилијасына раст кәлмирик. Бу нечә олан ишдир?

Ирәлидәки сијаһыда Зүлфүгар һачыбәјовун да ады вар. Елә исә Зүлфүгар вә Үзејир һачыбәјов — ики гардаш бир синифдә охујублар?

Гори мүәллимләр семинаријасы вә Ү. һачыбәјовун синиф

¹. Әсли Ленинград Дөвләт Тарих архивиндәдир. Бу сәтирләрин мүәллифи аттестаты мәтбуатда е’лан етмишдир. (Бах: 556—409 нөмрәли шәһадәтнамә. «Әдәбијат вә инчәсәнәт» гәзети, 19 сентјабр 1970 №38.).

јолдашлары һаггында мүхтәсәр сөһбәт ачмадан бу суаллары ајдынлашдырмаг чәтиндир.

Загафгазија (Гори) мүәллимләр семинаријасы (һәр шә’бәнин нәздиндәки ибтидаи мәктәб нәзәрә алынмаса) һазырлыг синфиндән, биринчи әсас синифдән, икинчи әсас синиф вә үчүнчү әсас синифдән ибарәт иди. «Татар шә’бәси» ады илә танынмыш мүсәлман ушағларынын охудуғу шә’бәдә исә мүстәсна һал олараг ики һазырлыг синфи (ашағы һазырлыг синфи вә јухары һазырлыг синфи) вар иди. Бураја ушағлары имтаһанда мүәјјән едилән билијинә көрә: ја ашағы һазырлыг синфинә, ја да јухары һазырлыг синфинә көтүрүрдүләр. Үзејир һачыбәјов ашағы һазырлыг синфинә гәбул едилмишди.

Тәбиидир ки, 1899-чу ил сијаһысында М. Магомајевин ады јохдур. Елә дә олмалыдыр. Она көрә ки, Әбдүлмүслүм Магомајев мәктәб јолдашлары Азад Әмиров вә Әбдүлгәдир Әлгәдари илә бирликдә семинаријаја (јухары һазырлыг синфинә) 1900-чү илдә дахил олмушдулар. Ү. һачыбәјов, З. һачыбәјов, Ә. Терегулов вә ашағы һазырлыг синфини мүвәфғәгижәтлә битирмиш башга төләбәләр Әбдүлмүслүм Магомајев, Азад Әмиров, Әбдүлгәдир Әлгәдари илә 1900-чү илин сентјабрындан јухары һазырлыг синфиндә биркә охумаға башламышдылар.

Гори семинаријасынын гурулушу барәдә там тәсәввүр јаратмаг үчүн ики мәсәлә дә ајдынлашдырылмалыдыр. Биринчи будур ки, һәмин семинаријада паралел синифләр јох иди. Мәсәлән, 1900—1901-чи дәрс илиндә бир јухары һазырлыг синфи, бир әсас биринчи синиф, бир икинчи әсас синиф вә бир үчүнчү әсас синиф вар иди. Дедијимиз кими, ашағы һазырлыг синфиндә ашағ мүсәлман ушағлары охујурдулар. Онлар јухары һазырлыг синфиндән башлајараг даһа ајры јох, бүтүн башга милләтләрдән олан семинаристләрлә, ајры дини е’тигаддан олан јолдашлары илә биркә тәһсил алырдылар. Мәсәлән, 1900—1901-чи дәрс илиндә Ү. һачыбәјов вә М. Магомајевин охудуғлары јухары һазырлыг синфиндә төләбәләрин милли тәркиби белә иди: руслар — 4 нәфәр, күрчүләр — 4 нәфәр, азәрбајчанлылар — 14 нәфәр, ләзжиләр — 3 нәфәр, ермәни — 1 нәфәр, алман — 1 нәфәр, башга милләтләр — 3 нәфәр. Бу синифдә (рәһбәр В. Полевски иди) 30 нәфәр төләбә тәһсил алырды.

Семинаријаны 1904-чү илдә 17 кәнч битирмишди: Әбдүлгәдир Әлгәдари, Азад Әмиров, Зүлфүгар һачыбәјов, Едуард Ганафелд, Мөһсүн Чаббарханов, Аббас Исмајылбәјов, Үзејир һачыбәјов, Павел Кваратсхевија, Әбдүлмүслүм Магомајев, Пјотр

Маличевски, Захарія Небридзе, Кеорки Романенко, Інесен Султанов, Иван Сухарјев, Өли Терегулов, һаванес Тер-Мартиросов вә Осман Өфәндијев.

Семинаријанын мүәллим Ф. Көчәрли о заман «Шәрги-Рус» гәзетиндә јазмышды ки, «Загафгазијаја (Гори) семинаријасыны бу дәфә 17 нәфәр шакирд... гуртарды вә мүәллимлик шәһадәтнамәси алды. Бу чаван мүәллимләрдән Азад Әмиров, Зүлфүгар һачыбәјов, Үзејир һачыбәјов, Аббас Исмајылбәјов — дөрдү дә Шуша галасындандыр. һәсән Султанов Зәнкәзур ујездиндән, Мөһсүн Чаббарханов Ирәвандан, Терегулов Өли Тифлиسدән, Өбдүлгәдир Өлгәдари — Дағыстанын Күрә округундан, Өбдүлмүслүм Магомајев — Чечендән вә Осман Өфәндијев исә Газах ујездиндәндир...».

Күман едирик ки, Ү. һачыбәјовун М. Магомајевлә 1899-илдә дејил, 1900-чү илдән е'тибарән таныш олдуглары, бирининин тәһсилини беш илә, М. Магомајевин исә дөрд илә битирдијинин сәбәби ајдындыр.

Галды бир суал: Зүлфүгар һачыбәјов кимдир?

Зүлфүгар Мәммәдбәј оғлу һачыбәјов 1885-чи илдә Шушада анадан олмушдур. 1904-чү илдә Гори семинаријасыны бүтүн өсәс фәнләрдән «5» гиймәтләрлә битирмишдир. Шәхси ишиндә онун көзәл мүәллим олачағына бөјүк инам ифадә едилмиш, исте'дадлы мусигичи олдугу көстәрилмишдир. Семинарија һәкиминин рә'јинә көрә, З. һачыбәјов чанынын гејдинә галмамыш хәстә-хәстә охумуш, халгын балаларына елм вә тәрбијә вермәјә төләсмишдир. Бир мүддәт Кәнчәдә сәнәт мәктәбиндә мүәллимлик етмишдир.

1906-чы илин баһарында Зүлфүгарын хәстәлији шиддәтләнир. О, Горијә һәкимин јанына кәлир. Накам кәнч апрелин 15-дә (21 јашына чәтмәмыш) бурада вәфат едир.

Фирудин бәј Көчәрли чәназәни Шуша шәһәринә кәтирир. Гори шәһәри губернаторунун вердији ичәзәнамәдән мә'лум олур ки, Зүлфүгар онун бачысы Афәрин ханымын оғлудур.

С. М. Гәнизадә «Тәәссүф» адлы мөгаләсиндә севимли Зүлфүгарын хәстәлијиндән бәһс едәркән, өз дөврү үчүн сәчијәви бир ифадә ишләдиб дејир: «Күл будағына хар һәрис олан кими, чаван мүәллимләрә дә бимүрүввәт сил азары (чијәр вәрәми) һәрисдир».

Зүлфүгар һачыбәјов семинаријада охудугу илләрдә өз исте'дад вә габилитәти илә мүәллим вә төләбәләрин диггәтини чәлб едиб, бөјүк һөрмәт вә еһтирам газанмышды. Үзејир һачы-

бәјов илә даһа јахын вә мөһрибан идиләр. Јај күнләриндә «Азәрбајжан әдәбијјатына дәир, дағыныг вә текүнүк мә'лумат чәм етдикдә истираһәт вә арамыны гурбан верән» Зүлфүгарын вахтсыз өлүмү Үзејири һамыдан чоһ јандырмышды. Өзиз достунун өлүм хәбәрини ешидәндә о јазмышды: «...Зүлфүгар елдү... Бу бир ачы һәгигәтдир! Накам елдү! Вәлидејни Зүлфүгар адлы бир оғул итирдисә, биз Зүлфүгар адлы бир адам итирдик ки, халгымыз үчүн јыхылмаз, гаралмаз бир сүтүн олачағы аб-ашкар иди!.. Бирәһм тәлә өзиз вә севимли јолдашымызы әлимиздән алдыса, онун әмәл вә ефкари-алисини ала билмәди. Онларын сәмәрәси достумун руһуну шад едәчәкдир. Бу, бизим төсәллимиздир».

Демәли, Ү. һачыбәјовун бөјүк гардашынын да ады Зүлфүгардыр, синиф јолдашы вә достунун да. Онун гардашы, танымыш бәстәкар Зүлфүгар һачыбәјов Гори семинаријасында охумайыб.

1904-чү илдә Гори семинаријасыны битирмиш 17 нәфәр кәнчин һамысынын тә'јинаты верилмишди. Тәкчә бир нәфәрин — Үзејир һачыбәјовун тә'јинаты ләнкијирди. Нә үчүн?

1904-чү ил ијун ајынын 30-да директорун Ү. һачыбәјова јаздығы чаваб мәктубу бу мәсәләни ајдынлашдырмаға көмәк едир. «...Ахы Сиз Бақы шәһәриндә ишләмәк арзусунда олдугуну билдирмисиниз...». Ү. һачыбәјовун өзү дә 1904-чү ил ијул ајынын 10-да Кәнчәдән Горијә кәндәрдији шәхси мәктубда буну е'тираф етмишди.

Икинчи чәһәт Ү. һачыбәјовун мүәллимлик етмәк фикриндән, мүвәггәти дә олса, дашынмасыдыр. Бу да сәбәбсиз дејилди. Кәнч семинарист тәһсилини тамамлајыб Шушаја гајыдан сонра бөјүк чәтинликләрлә гаршылашмышды. О, еһтијан ичәриндә јашајан аиләни доландырмағ үчүн ишләмәли иди, дәрсилинин башланмасыны исә көзләмәк олмазды. Көрүнүр, о башга бир јердә гуллуға дүзәлмәк истәмиш, бу сәбәбдән тәһсилә дәир сәнәдләринин кәндәрилмәсини хаһиш етмишди. Ч. А. Миропјев буна разы олмамыш, «...сәнәдләри Сизә кәндәрә билмәрәм ки, арзуладығыныз јерә шәхсән тәгдим едәсиниз» јазмышды. Мәктубун сонунда сәнәдләрин һансы мәктәпләр инструкторлуғу сәрәнчәмына кәндәрилмәсини дәгиг билдирмәк төләб олунурду.

Азербайджанская
республика
Библиотека
им. М.Ф. Ахундова

Бүтүн бунлар — илкин арзу, аиләнин дүшдүрү ағыр вәзијјәт, еһтијач үзүндән башга бир гуллуға дүзөлмәк үчүн төшөббүс көстөрмәк вә с. Үзејирин тә'јинатыны ләнкитмишди.

1904-чү ил ијулун илк күнләриндә Кәнчәјә кәлән Үзејир һачыбәјов Јелизаветпол губернијасынын мәктәбләр инспекторуғуна хаһиш әризәси илә мүрачиәт едир. Она Чәбрајыл гәзасынын һадрут кәнд мәктәбиндә јер тәклиф олунар, Разылашыр. Тәнч мүүллим һадрут мәктәбинә тә'јин едилир.¹

Үзејирә 1904-чү ил август ајынын 25-дән кеч олмәјараг һадрута кетмәк тапшырылмышды. Сечдији сәнәти чоһ севдијиндән о, һадрут кәнд мәктәбиндә үрәклә чалышыр, бүтүн баһарығыны ишә сәрф едирди: икинчи паралел синифдә тәдрис планына даһил олан фәнләрдән — рус дили, һесаб, тарих вә с. дәрс дејир, ушаглара нәғмә, мусиги өјрәдирди.

1905-чи илин әввәлләриндә Гарабағда «иблиси-мәл'унун фитнәси» баш вердији үчүн Үзејир һачыбәјов һадрут кәндинә даһа гајытмамышдыр. һәммин мәктәбин мүдири 1905-чи ил октјабрын 3-дә Јелизаветпол губернијасынын мәктәбләр инспекторуна мә'лумат јазмышды ки, «...дәрсләр башланмыш, мүүллим Ү. һачыбәјов һәлә дә мәктәбә кәлмәмишдир». Мәктәбләр инспектору әмр вериб, һәммин илин 1 сентјабрындан ону вәзифәдән азад етмишдир.

Тәләбәлик илләриндән Бақынын гајнар һәјатына чан атан кәнч мүүллим үрәјиндәки арзуја чатмышды.

ИЛК АДДЫМЛАР

«Тәнч Үзејирин илк аддымлары» мәгаләсини («Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 4 јанвар 1970, № 1) охујанда даһи бәстәкарын өмүр јолуну вә журналистлик фәалијјәтини тәзә-тәзә өјрәнмәјә башламышдым. Архив сәнәдләрини арашдырдыгча, бәстәкарын өзүнүн вә мүасирләринин мәгалә вә хатирәләрини охудугча, 1903—1920-чи илләрдә чыхмыш гәзет вә журналлары мütалиә етдикчә мәндә бир нечә мәсәлә илә бағлы шүбһәләр ојанды. Бири дә Ү. һачыбәјовун «Шәрғи-Рус» (1903—1905) гәзетиндә «бир аз әмәкдашлыг етмәсинә», «гыса мүддәт ишлә-мәсинә» дәир мүддәаларла әлагәдардыр.

¹ Азәрбајҗан ССР Мәркәзи Дөвләт Тарихи архиви, фонд 406, сјаһы 2, сахлама ваһиди 107, сәһ. 3.

Ү. һачыбәјовун «Шәрғи-Рус»да иштиракына даир сәһбәт мәншәјини 20-чи јүзиллијин әввәлләриндә сензор ишләмиш М. Ш. Мирзәјевин мә'лум бир әлјазмасындан, һәм дә о дөврүн јазычы вә журналистләрини јахындан таныјан Р. Нәчәфовун мәтбу хатирәсиндән алыр.

Гочаман тарихчи вә журналист Гулам Мәммәдли Азәрбајҗан дилиндәки мәтбуата нәзарәт едән М. Ш. Мирзәјевә иснад едәрәк јазмышдыр: «Тифлисдә сензор вәзифәсиндә чалышан Мирзә Шәриф Мирзәјев хатирәләриндә Үзејирин «Шәрғи-Рус» гәзетиндә әмәкдашлыг етдијини јазыр, лакин факт көстәрир... Бу-расы вар ки, «Шәрғи-Рус»да Јапонија тарихинә аид имзасыз бир очерк вардыр. 1910-чу илдә Үзејир һачыбәјов Бақыда «Һәгигәт» гәзетиндә редактор олдуғу заман бурада Үзејир имзасы илә «Јапонијанын мүхтәсәр тарихи» башлыгы бир очерк чап едилмишдир. Јәгин бурада бир ујғунлуғ вардыр» («Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 4 јанвар 1970, № 1).

Г. Мәммәдли һәммин мәнбәјә бир дөфә дә мүрачиәт етмиш вә јазмышдыр ки, «...Үзејир бәј һәлә Гори семинаријасында оху-јаркән «Шәрғи-Рус» гәзетиндә иштирак едирди. 1904-чү илдә һәммин гәзетдә имзасыз чап едилмиш «Јапонија тарихи» мәга-ләсинин мүәллифи Үзејир бәј олдуғуну күман етмәк олар». «Елм вә һәјәт» журналы, 1978, № 8, сәһ. 12).

Габагча ону дејәк ки, ахырынчы игтибас ади мәтбәә хәта-сында Ш. Мирзәјевә аид едилсә дә, онун әлјазмасында (Бах: «Воспоминанија из истории тјуркской печати на Кавказе». Азәрбајҗан Елмләр Академијасы Әлјазмалар Институту, инв. № 3284) бу сөзләр јохдур. Күман едән Г. Мәммәдлидир. Тәчрүбәли тәдгигатчы ики һәдисә арасында илк дөфә «ујғунлуғ ахтармыш», лакин әләвә сәнәд-сүбут олмадығы һалда «Јапонија тарихи» (?) мәгаләсинин мүәллифинин Үзејир бәј олдуғуну күман етмишдир. Онун өзүнә дә мүәјјән мә'нада һагг газәндырмаг мүмкүндүр...

Доғрудур, «Шәрғи-Рус» гәзетинин 1,4 вә 13 феврал 1904-чү ил тарихи 12, 13 вә 17-чи нөмрәләриндә «Јапонија тарихи» јох, «Јапонија» башлыгы илә һиссә-һиссә дәрч олунмуш имзасыз бөјүк бир мәгалә вардыр. Бурада Јапонијанын еһалисиндән, онларын рәнкиндән, балыгчылыгла мәшғул олдуғларындан, вәтәкәләрдә балыг е'малындан, кишиләрин бојундан, гадынла-рын кејиминдән, адәт-ән'әнәләриндән вә с. әтрафлы бәһс олу-нур. Анчаг мәгаләнин кочкрет мәтбуат органларындан «истих-рач едилдији» (көтүрүлдүјү) гәзетин 12-чи сјаһында ачыг-ашкар гејд олунмушдур.

Инди У. Начыбәјовун «Јапонијанын мүхтәсәр тарихи» мәгаләсинә гајытмаг олар. Бәли, бизим әдибин «Јапонијанын мүхтәсәр тарихи» мәгаләси «Һәгигәт» гәзетинин 29 јанвар, 2,10 феврал вә 2 март 1910-чу ил тарихли 23, 26, 33 вә 49-чу сајларында дәрч олунамушдур.

Үзејир Начыбәјов кәнчлик чағларында елмин чох саһә илә марағланыр, амма тарих елмини даһа артыг сеvirди. О, мәшһур шәргшүнасларын, көркәмли тарихчи вә сәјјаһларын һәјатыны вә әсәрләрини өјрәнир вә тәблиғ етмәјә чалышырды. Мачар алыми, түрколог А. Вамберинин һәјаты вә «елмин зирвәләринә галхдыгча чәкдији әзаб вә мәшәггәт»ләрин тәблиғинә редактор олдуғу гәзетдә («Һәгигәт», 1, 3, 6, 8 јанвар 1910, № 1, 2, 5, 7) кениш јер вермәси, мәшһур франсыз сәјјаһы Е. Реклјудан тәрчүмә етмәси, танынмыш түрк јазычысы вә лүғәтчи мүүллим Начинин «Тарихи-мәнзүм» әсәри башында јазмыш олдуғу «Һәр сәһифәси бәшәрин һәјат сәһнәсинин күзкүсү олан тарихә ким тамаша етсә, беш мин ил габағларда оланлары бу күн кәрә биләр» кәламыны бәјәнмәси, тарих елмини «кечмишдәки инсәнларын милләтләрин тарихләриндән хәбәр тутмаг вә онларын етдикләри тәрзи-мәишәтләриндә ичра етдикләри јахшы вә јаман ишләрдән дәрси-ибрәт алмаг» үчүн узагкөрән әләт адландырмасы елмин бу саһәсинә У. Начыбәјовун нә дәрәчәдә гижмәт вердијини, бир нечә мәгалә вә ири һәчмли очеркин («Бу тара ханлығынын тарихи» очерки, Иранын Килан маһалында кәнкәли һәрәкатына даир мәгаләси) Шәрг ханлығларынын тарихи илә бәстәкәрын нечә дәриндән марағландығыны ајдын көстәрир. «Јапонијанын мүхтәсәр тарихи» мәгаләси дә бу гәбнләдәндир. Интаһасы бу әсәр «Шәрги-Рус»дакы «Јапонија» мәгаләси дејил, Јапонија халғларынын мифологикјасындан бәһс едир вә мәзмунча она јахын да кәлмир.

Истәр М. Ш. Мирзәјевин дәгиг бир һадисә вә фактла әсәсләндирылмајан играрыны, истәрсә Г. Мәммәдлинин мүүјән тутачага дајанмајан куманыны чидди сәһбәт кими гәбул едә биләмәрик.

Бу чүр долашыг мәсәләләрин изаһына һәмишә еһтијатла јанашан Әзиз Мирзәһмәдов У. Начыбәјовун «Шәрги-Рус»да ишләдији гыса вахтын тәгвим чәрчивәсини дә нишан вермишдир, бунунла белә охучуну инандырмаг мүмкүн олмур. Ә. Мирзәһмәдов јазыр ки, У. Начыбәјов Гори семинаријасыны «...гуртаран или бир нечә күн Тифлиسدә М. Шахтахинскинин «Шәрги-Рус»

гәзети редаксиясында ишләјиб, орада Мирзә Чәлил илә таныш олмушдур» («Әдәбијат вә инчәсәнәт» гәзети, 13 сентјабр 1985, № 37).

«Бир нечә күн»ү дәгигләшдирмәк арзусу илә мүүллифин олдуғча дәјәрли вә санбаллы «Азәрбајчан Молла Нәсрәддини» монографијасына мурачиәт етмәли олдуғ: «Мәммәдгулузадә «Шәрги-Рус» редаксиясына чох вахтында кәлиб, нечә дәрәләр, онун дагына чатмышды. Чүнки гәзет һәлә јеничә нәшрә башладығы заман редаксия рус вә Азәрбајчан дилләрини јахшы билән бир мütәрчимә еһтијачы олдуғу барәдә е'лан вермишди, куман етмәк олар ки, һәмин е'лан вериләндән Мәммәдгулузадә редаксияја кәлинчәјәдәк бу иши Шахтахинскинин өзү вә онун һәр ики дили јахшы билән көмәкчиси Р. Исмајылов илә бурада чох аз мүддәт ишләјән У. Начыбәјов көрмүшләр...». (Бах: «Азәрбајчан Молла Нәсрәддини». Бакы, 1980, сәһ. 142).

«Шәрги-Рус» гәзети 1903-чү ил, мартын 30-да нәшрә башламышдыр, Чәлил Мәммәдгулузадә исә редаксияја 1904-чү илин јанвар ајында кәлмишдир. Демәли, апрел, мај, ијун вә сентјабр, октјабр, нојабр, декабр ајлары галыр. Бу ајларда У. Начыбәјов Гори Мүүллимләр семинаријасында охујурду. Гори семинаријасы гапалы тәһсил мүүссисәси олдуғу үчүн тәләбәјә нәинки Тифлисә тәкбашына кедиб-кәлмәјә, һеч шәһәрә чыхмаға ичазә берилмирди. Ијул—август ајларында исә Үзејир бәј Шушаја тә'тилә кедир. Бурада Ф. Б. Көчәрлинин тапшырығына әсәслән семинаријаја досту Зүлфүгар бәј илә фолклор материаллары топламагла мәшғул олдуғуну накам достунун вахтсыз әлүмү күнәсибәтилә јаздығы хатирә-некрологда билдирмишдир.

Нә биринчиләрин дәлил-сүбутсуз играрыны, нә дә мөһтәләтәт Г. Мәммәдли илә Ә. Мирзәһмәдовун зәһмәтини шүбһә алтына алмаг истәјирик. У. Начыбәјовун өзүнә галса, о, гәзетчилик ишинә 1905-чи илдә «Һәјат» гәзети редаксиясында «тәзә-тәзә иришдијини» бәјән етмишдир.

Үзејир бәј Начыбәјов 15 ил әрзиндә (1905—1920) ән әди мütәрчимдән дөврүнүн ән һөрмәтли мәтбу органы олан «Азәрбајчан» (1918—1920) гәзетинин редактору сәвијәсинә гәдәр учалмыш, «Һәјат», «Иршад», «Һәгигәт», «Тәрәгги», «Игбал», «Јени игбал», «Ачыг сөз» гәзетләриндә јүзләрчә марағлы мәгалә, фелјотон, еләчә дә башга жанрларда јазылар дәрч етдирмиш, дөврүнүн көркәмли журналисти кими парләмышдыр.

«Семинаријада (...) икмали-тәһсиліндөн сонра јолдашларымдан, өз чүмлө мөндөн сорушдулар ки, һарада мүәллимлик етмәк истәјирсән? Дедим ки, Бақыда...»¹

«1904-чү илдә семинаријаны битирдикдән сонра бир ил мүәллимлик етдим. Ондан сонра Бақыја кәлдим.»²

Бақы шәһәри, 1905-чи ил

«Мән гәзетчилик ишинә тәзә киришөндә русчадан бир мәгалә тәрчүмә едиб, мәшһур Әлибәј һүсејнзаде³ чәнабларына көстөрдим ки, охусун...»

8—10 сентјабр

«Авропалылар бу дари-дүнјајә ана бәтниндән мәдәнијјәтли һалда дүшмәјибләр. Бәлкә, әсрләрчә әмр едәрәк, мәдәнијјәт төригини тапыб, ондан бәһрәјаб олмушлар (...) Биз түркләр дә әл-әлә вериб, чүмләмиз мәдәнијјәт вә мә'рифәт сарајына дахил олмаға амадәјик. Чифајда, бә'зи фасид вә мәфсуд шәхсләр белә бир фүрсәтли һәнкамда бизләрә хәләл јетирир, өз гәбаһәтли гәсд вә нијјәтләринә наил олмаг үчүн, биз әтшан та'фаһын мәдәнијјәт булағындан су ичмәјимизә мане олурлар!...»⁴

18 нојабр

Мүсәлманларын шәһәр митинги.⁵

17 декабр

«Иршад»⁶ гәзетинин биринчи нөмрәси нәшр олунубдур.

1906

2 јанвар

Гарабағ мөһтачларына ианә јығылыр... 5 манат⁷.

¹. «Тәрәгги» гәзети, 30 јанвар 1909, № 33.

². Азәрбајчан Республикасы Дөвләт архиви. Ф. 534, с. 1. с. в. 68, сәһ. 16.

³. «Гәјд вә изаһлар» баһын.

14 феврал

«Тамам бир илдир ки, вәтәни—әзизимиз Гафгаз өз балаларынын ганына буланмышдыр. Тамам бир илдир ки, минләрлә чижәрләр гырғын атәшиндән од тутуб јанмагдадыр. Бу бир илин ичиндә нечә мин чанлар тәләф олду, нечә-нечә аиләләр башсыз, ата-аналар оғулсуз, бачылар гардашсыз, гардашлар бачысыз галдылар. Евләр талан олду, ода јахылды, абад шәһәр вә көјләримиз харабаја дөндү. Јурд итди, јува дағылды... сәбәб дә ермәни-мүсәлман даваасы олду...»⁸

15—17 феврал

«...Бизим түрк лисанымыз Авропа үләма вә философларынын рә'јинә нәзәрән ән вәси вә камил бир дилдар ки, онун вәситәсилә инсан ән али фикирләрини вә ән дәгиг һиссләрини бәјанә гадирдир..»

14 март

«Дүнјада ән алчаг сифәтләрдән бириси, зәннимчә, чүр'әт-сизликдир. Бу сифәт чох вахт инсанын бәдбәхтлијинә сәбәб олур. Чүр'әтсиз адамдан јахшы иш баш вермәз, саирләрин мүсибәтинә дахи сәбәб олур. Чүр'әтсиз јолдашдан узаг олмаг јахшыдыр. Чүр'әтсиз адам һеч бир тәшәббүсдә мүвәффәг олмаз, ишини хараб едәр, һеч бир сәмәрә көрмәјиб, әлдән бурахар. һәр бир ишдә чүр'әт лазымдыр.

Чүр'әт инсана ганад верәр вә мүвәффәгијјәтини тә'мин етмиш кими олар (...). Чүр'әтсизликдән башга дикәр бир фәна сифәт дәхи мүшәһидә олунур. О да ачизликдир. Балача бир мүсибәт вә бәдбәхтчилијә дүчәр оlanda биз өзүмүзү билмәррә итиририк. Әслинә бахсан, бу да бизим чүр'әтсизлијимиздән доған бир сифәтдир (...). Инсан башладығы иши баша апармаг үчүн, тәсадүф едән маниә вә чәтинликләри бир-бир дәф вә рәф'ә чалышмалыдыр ки, мәгсәдинә наил олдугда да камијаб олсун(. .).

Инсан рузикарын өнүмүзә јумалатдығы чәтинликләрлә мүбаризә апармаг үчүн јараныбдыр. Ачизлик вә чүр'әтсизлик көстөрмәкдәнсә, мүбаризә едиб, рузикара басылмамаг әфзәлдир.»

15 март

«Новоје времја»нын⁹ мүдири Суворин баба зурнәчыдыр.

Лакин зурначы да вар, зурначы да. Ашыг Аббасгулунун зурнасы сәсләндикдә адамын ојнамағы кәлир, Суворин бабанын зурнасы чалындыгда, Аллаһ кәстәрмәсин, бајгуш кими улајыр. Суворин баба зурнасындан әввәл мүсәлманлар үчүн «Узун дәрә», «Кечимәмәси» кими һавалар чалырды. Инди исә зурнасыны бајгуш һулгумуна дөндәрибдир, улајар, улујур. Уламағына да мүсәлманларын јухудан ојанмағыдыр. Әслинә бахсан, мүсәлманларын ојанмағына Суворин бабанын өзү мүгәссирдир. Чүнки, ким билмир ки, јатмыш адамын јанында зурна чалынса, ојанар?!».

16 март

«Көзләмәк биз мүсәлманларын пешәсидир. Тарихимиз бизи көзләмәјә чоһдан өјрәдибдир.. Көзлә! Мүсәлман көзләр, гијамәтә кими көзләр... Биз көзләјирик; бу күн чыхыр, саваһ әтүр, о бири күн көрүрсән ки, дөвәнин гујругу јерә дәјди...»

22 март

«Ағач бар кәтирәндә башыны ашағы тутар. Лакин бизим ағачларымыз бар кәтирәндә башларыны өвчи-сәмајә галдырырлар. «Бар» јемәк арзусунда олан әликәдәкләримиз «ағачлар»ын дибиндә ора-бура фырланыб, «бар» үмиди илә һәр дән бир башларыны јухары галхызырлар, лакин «бар»ын әлчәтмәз олдуғуну керүб, ја Крыловун¹⁰ түлкүсү кими, «Еһ, јетишмәјиб, калдыр» — дөјә наүмид кедирләр, јахуд чоһ вахт амығлары тутуб ағача салба атмаға башлајырлар. Бу да «ағачлар»ымыза хош кәлмир... Мәндән олса, «Башыны өвчи-сәмајә галдырма, сәнә дә салба дәјмәсин!».

26 март

«Бизим биринчи бөјүк јарамыз мәдәнијәтсизлик иди. Икинчи бөјүк јарамыз да ермәни-мүсәлман дөвәсы олду. Бәс, бу јаралары керә-керә көз јумуб, кор вә гулаг өртүб кар олмаг мүмкүндүрмү, әчәба?!».

27 март

«Бу күн телеграф Гафгаз әһлини севиндирди. Јевлах—Шуша арасында дәмир јолу чәкиләчәкдир... Бу хәбәрә инанаг, јохса

24

инанмајаг?! Чүнки бу хәбәр бизим бабаларымызын әсриндә дө дөвр едирди. Јох, бу сәфәр инанмаг мүмкүндүр. Инкилис аз галыб ки, о бири дүнјаја да дәмир јолу чәксин...».

6 апрел

«Русија малијат чәһәтинчә бизим Бакы шәһәри идәрәсинә бәнзәјир. Русијада да пул јохдур. һәр нә гызыл вар иди, көндәрдиләр «дәрјанын о бири тәрәфинә»... Гәрби гоншулар да пул борч вермәк истәмирләр. Шәрги гоншулардан да тәк бир Иран борч пул верәрди, әкәр өзүнүн борчу гәдәр пулу олсајды.»

7 апрел

«Чавад ујездиндә¹¹ урјадник һачыәли Шәкәроғлу Муған вә Мил сәһрәларыны хәлвәт дәрә һесаб едиб, өзү дә түлкү бәј олубдур. Бу түлкү өз ағасы олан чанаварлар тәк бинәвә мүсәлманларын һәр бир мал вә мүлкүнү хоруз вә тојуг јеринә гојуб, чәкиб јемәкдәдир. Бу түлкүнүн пагону-филаны олдуғундан пагондан һүркән мүсәлманлар она итаәт едиб, балаларынын јем вә хәрәјини онун дојмаг билмәјән гарнына тәпирләр вә түлкүнүн горхусундан бу барәдә һеч бир кәсә сөз демәк истәмирләр. Түлкү дә әлиндән кәләни беш габа чәкир...».

9 апрел

«Мән русун дилинә јахшы бәләдәм, анчаг бир гүсурум вар; русун бә'зи сөзләрини тәләфүз едикдә башына бир «и» артырырам. Мәсәлән «стул» әвәзинә, «истул» дөјирәм. «Ступај» әвәзинә «иступаји», «страна» јеринә «истра́на» дөјирәм вә и. а. Мән ишколда (јә'ни «школа» әвәзинә «ишкола» дөјирәм) охујан заман бу «и» үстүндә башыма дүрлү-дүрлү бәлалар кәлибдир. Руслар, рус учители илә лап рус кими данышан мүсәлманлар илә бәрәбәр мәни мәхсәрәјә гојуб күлүшүрдүләр. Он, ијирми, отуз дөфә «стул» демәјә мәни мәчбур едирдиләр, фәјда вермирди (...). Ахырда ачығлары тутуб, «татарин» — дөјә сөјүрдүләр (...). Чаным инчиди вә өзүмү бу вәзијәтдән гуртармаг үчүн, фикир еләдим, дүшүндүм ки, мән «татарин» олуб, «стул» демәји бачармадығым кими, мүәллим дә рус олдуғундан «Мәһәррәм», «Һәсән» кими сөзләри дүз дөјә билмәз... Учитель һәзрәтләри һа чәһд еләди, «Мәһәррәм» әвәзинә «Магарам» — деди, «Һәсән»

эвезинә «Касан» — деди... Нә башынызы ағрыдым, чәнаб учител даһа мәнән әп чәқди.».

11 апрел

«Тифлисски листок» гәзети мүсәлманларын ичиндә бу гәдәр бәј олдуғундан инчијиб дејир ки, бу нәдир, һансы мүсәлман мүһәррири чыхыр — бәјдир, һансы мүсәлман јазычысы чыхыр — хандыр! Нә бәјлик, нә ханлығбазлығдыр! Наһаг јерә мүсәлманлар өзләрини алдадырлар, онларын һеч бири бәј дејил.. Көрән, мүсәлман өзүнә бәј демәсә, ермәниләрин иши дүзәләрми? Јохса, «Тифлисски листок» мүсәлманлара «бәјлик, ханлығ јарашмыр» — демәк истәјир?!

Мәним мурадым мүсәлман бәјләрини мүдафиә етмәк дејил, анчаг јарашыға галарса Чәфәрбәј, Сәмәд бәј Мақыртыч бәјдән, Хачатур бәјдән чох јарашығлыдыр, зәнн едирәм. һалбуки бизим Гарабаға Арзуман кирвәјә бәј демәсән, үзүнә бәхмаз.

17 апрел

«...Јадыма рәһмәтлик «Шәрғи-Рус»¹² гәзети дүшдү...

Һеч билирсинизми бу Бақы, нә Бақыдыр?! Јазығ «Шәрғи-Рус»у батырды, әвезиндә, куја, јанығ вермәк үчүн ики гәзет чыхартды. Одур ки, «Шәрғи-Рус»у дирилтмәк гәсдилә рус вә мүсәлманна дилиндә «рәсми» бир гәзет вермәк истәјир. Өзү дә дејир ки, мүсәлманларын ичиндә пис-пис фикирләр төрәмәндәдир, о фикирләри дағытмағ үчүн «рәсми» гәзет лазымдыр. Вә бундан савајы мүсәлманлары руслара битишдирмәк лазымдыр ки, бу да «рәсми» гәзет васитәсилә мүмкүндүр.

Бәд дејил! Гој чаваб Шахтаһтински бизләри руслара битишдирсин ки, көрәк, бу тәчрүбәдән нә чыхачағ!».

23 апрел

«...Тале бирәһм әлини узатды, чаванларымыздән милләт сәздәти үчүн чаныны гурбан едәчәк дәрәчәдә һәмијјәт мејданында гол чырмамаға гәдәм гојан бир чавана зүлм илә зирихак етди. Бу зати-әзиз севимли јолдашымыз Зүлфүгар бәј һачыбәјов¹³ иди. Зүлфүгар бәј өлдү! Накам өлдү...

Валидејни Зүлфүгар адлы бир оғул итирдисә, биз Зүлфүгар адлы бир адам итирдик ки, милләтимиз үчүн јыхылмаз, гарал-

маз бир сүтун олачағы аб-ашкар иди!...

Бирәһм тале әзиз вә севимли јолдашымызы әлимиздән алдыса, онун амал вә әфкари-алисини ала билмәди. Онлар рәфигәмизин руһу илә бирликдә диридир. Онларын сәмәрәси јолдашымызын руһуну шад едәчәкдир. Бу, бизим тәсәллимиздир!».

25 апрел

«Шәһәримиздә рус дилиндә јени гәзет чыхыбдыр, ады «Әмәк» («Труд») дир. Гәзетин баш мүһәррири «Каспи» охучуларынын гәдим досту Бандаренко (өзү дә «Дон-Дијаго») чәнабларыдыр. Аллаһ чәнаб Дон-Дијагонун Әмәјини зај етмәсин (...).

«Әмәк» гәзетинә «Дилхун» адлы бир мүхбир даданыбдыр. Јахшы оларды ки, чәнаб Дон-Дијаго бу мүхбирин јаздығларына дүрүст диггәт јетирә. Бу мүхбир кечәнләрдә «Новоје обозреније» гәзетиндә өз шәклини чәкмишди. Јахшы адама охшамырды. Бир кәлмә доғру сөз дедикдән сонра, пешиман олуб, далдан он кәлмә јалан бурахырды. Бу, онун адәти иди...».

8 мај

«...Халгын кишиләри бир-биринә мәдәд јетириб; дәвләтли касыба, гүввәтли зәифә, елмли елмсизә арха олуб дејир: «Белә олмаса, ишимиз дүз кәтирмәз, јох оларыг!».

Бизим кишиләримиз бир-биринин ајағындан чәкиб, дәвләтли касыбын, гүввәтли зәифин, елмли елмсинин үстүнә миниб дејир: «Мәнә белә хошдур, алтда галанын чаны чыхсын».

Халгын арвадлары әрләрини, оғланларыны үрәкләндириб дејирләр: «Кејин, мәни дүшмәндән мүдафиә едиб, чандан-башдән кечин!».

Амма бизим арвадлар әрләринә, оғулларына әјилиб дејирләр: «Гој халг бир-бирини гырсын, аләм теләф олсун, тәки бизә бир шеј олмасын.».

19 мај

«Һавадан гап гоһусу һисс едилир.¹⁴ Гара гәлбләрдә кизләниш хүсумәтин гығылчымллары орда-бурда аловланыб, әтрафа јайылыр ки, бөјүк бир јанғын салыб, онсуз да јаныб үтүлмүш

өлкәни тәкрар атәши-хүсумәт ичинә гәрг етсин (...). Габагдакы бәланын өнүнү алмаг һәр бир вәтән оғлунун, милләт дәрдинә галанларын вәзифеҗи-мүгәддәсидир.»

19 мај

«Милләт һүчүму мүгабилиндә көкүндән гопмаға мајил галмыш һөкүмәти-мүстәбидә милләтин сон зәрбәсинә давам едә билмәҗәчәҗини дүшүнүб, саман чөпүнә әл атыр. Милләтләр ичиндә нифаг, тәзад дүшмәси әлһал идареҗи-мүстәбидәнин давамына әсас бир архадыр...».

21 мај

«Дөвләт думасына јығылмыш мүсәлманлардан һеч бир хәбәр јохдур; данышмырлар, еләмирләр. Јә’гин онлар бизим мүсәлман вәкилләрини көзләјирләр ки, онлар да ораја кедиб, о мүсәлманлар илә бир јердә Дөвләт Думасыны «Молла Нәсрәддин»ин әдәб мәчлисинә дөндәрәләр. Елә олса, дәрдимизә дәрман тапылар, иншаллаһ!».¹⁵

2 ијун

«...Бу саат һеч бир кәс идејасыз, мәгсәдсиз бир кағыз јазмыр. Дүканчылар көһнә гәзетин ичинә дарчын, истиот, миһәк бүкән кими, һәр јазы јазан да, көрүрсән, јаздығы сөзләрин ичинә бир «идеја» бүкүр...».

7 ијун

«...Русијада һеч бир милләт јохдур ки, биз мүсәлман кими хар вә зәлил она вә һәмчинин, һеч бир синиф јохдур ки, бизим кәндчи синфимиз кими һүгуги-мүлкијә вә малијә о јанда дурсун, һүгуги-инсанијәтдән мәһрум олуб, һәгиги мәзлум адыны кәздирмәјә ләјиг олмуш ола!».

11 ијун

«...Рәғибимиз «һәјат» ағјар тәрәфиндән «Иршад»ын өзүнә, мүдиринә вә көмәкчиләринә тулланан дашлары әтәјинә јығыб,

кәтириб идарәмизин ортасына төкдү. Биз исә даш саһибләринин дашларыны өз кәләсинә вуруб, һеч демәдик ки, бурада мүгәсир «һәјат»ын мүвәггәти мүдиридир... О ки, галды идарәмизин «чочуглар әлине дүшмәјинә», әләч нәдир? Чох көзләдик, лакин сәси јоғун, бели бүкүк, дишләри дүшмүш вә түкләри ағармыш адамлардан бизә бир нәф олмады...»¹⁶

14 ијун

«...Бу дүшмәнчилик бу ики милләтин арасына кәнар әлилә тохулмуш бир шејдир¹⁷... Бу бөһранлы заманда биз мүсәлманлар рус мә’мурларынын провокаторлуғуну играр вә е’тираф едиб дә, ермәни «дашнаксүтүн»¹⁸ фиргәсинин дә бу иғтишашын давамына сәбәб олдуғуну анлајыб, өлкәнин сақитлик вә раһатлығы хатирәси үчүн тәләб едирик ки, провокатор олан мә’мурларын бәркәнар олмасы илә бәрәбәр, онларын әлиндә кар әләт олан «дашнаксүтүн» фиргәси дәхи дағылыб пуч олсун!».

18 ијун

«Гырх гәпиклик китабы милләтә бир маната сатан адам әсил милләтпәрәст ола билмәз.»

25 ијун

«...Гафгазда милли гырғын гызышдыранлара хидмәт көстәрән «Гафгаз» гәзети белә јаазыр ки, «Шушада Ирәван гапыларынын далында, Гарабулаг кәндиндә мүсәлманлар бир ермәни өлдүрүбдүләр!» Мән ону-буну билмирәм, анчаг буну дејирәм ки, Шуша илә Гарабулаг кәнди арасы, азы әлли версдир вә бу ара бөјүк вә уча дағлар илә долудур. Белә мә’лум олур ки, һаман ермәни өлдүрән мүсәлманларын түфәнкләри елә узаг-вуран имиш ки, габагда галхан кими дуран дағлары дешиб кечиб вә әлли верст јол кедиб, ондан сонра Гарабулагда бир ермәнијә дәјиб өлдүрүбдүр. Елә исә көрүнүр ки, мүсәлманларын бу түфәнкләри тәзә чыхыб, јохса, «Гафгаз» өзү јахшы билир ки, бу чүрә түфәнк онларда олсајды, о сурәтдә «пәһләван» Куропаткин Порт-Артурда отуруб бу чүрә түфәнк илә јапон пајтахты Токиону чохдан күлләләмиш оларды.»

27 ијун

«Әфәндим, Гоча Салман! Буну билиниз ки, әввәлән, сапож-

ник сөзүндөн инчијен адам өз һөрмәтини көзләјирсә, сапожникдән бәдтәр сөзләри өзкәсинә јазмазды. Санијән, сапожник сөзүндән инчијен адам, «сапожник-пролетариатдыр» — дејә ријакарлыг вә тәмәллүг етмәз. һәркаһ пролетар Танрыгулунун мүдәфиәсинә меһтачдырса, вај пролетариатын һалына!

Сизин гочалара јарашмајан сөзләринизә кәлинчә, мән синнинизин еһтирамыны нәзәрдә тутуб да, мүгабил сөзләр дәмәкдән чәкинирәм. О ки галды сизин голучомаглыг изһар едиб, мәни ширләрлә, пәләнкләрлә горхутмағыңыз, инәндырырам сизи ки, бу мә'нада атдығыңыз дашын һеч бир тә'сири ола билмәз. Чүр'әт едиб дә о чүрә дашы атмагдан габаг ирәлиникерини фикир етсәјдиниз чох өчөб оларды.... Билиниз ки, гәзет сүтунлары шир вә пәләнк јери дејил! һәр һүнәрин өзүнә мәхсус јери вардыр-»¹⁹

4 ијул

«...Кәләчәјимизи әзиз тутуб да, онун тә'мини үчүн чалышмалыыг. Биз елә бир мејдан һазырламалыыг ки, евладымыз орада кәсби-гүввәт етмәјә бари биздән галмыш маниәләрә дүчар олмасынлар.

Биз елә бир мүнбит јер һазырламалыыг ки, кәләчәк адамларымызын әмин, архајын јашајыб, кетдикчә тәрәгги вә тәкәмүлүнә бөјүк бир тәкан олсун. Биз индијә гәдәр өмүр сүрмүшүк, индән сонра да өмүр сүрмәлијик!...»

9 ијул

«Һәр «милләтпәрәст, милләт башчысы» адланан јаланчы пәһләванлара е'тибар вә е'тимад едиб, мәишәтимизин јүнкүллүјү үчүн иттихаз олунан бөјүк-бөјүк әмрләри онларә тапшырмаг олмаз! Вә бир дә һәр бөјүк әмрдә чамаатын өз һүгуги башчысына јардым вә мүавинәти лазымдыр, чүнки бу һәгиги башчы, мәнз чамаатын хејри үчүн чалышандыр!».

20 ијул

«...Бу замән елә бир замандыр ки, һәрә ин ағлына бир чүрә

фикир кәлир: Бири дејир ки, кәрәк, мәмләкәтдә зүлм, чәбр, зор вә ситәм олсун. О бири дејир ки, хејр! Эдаләт, мүсават вә һүрријәт олсун! Бири дејир ки, вәзирин ихтијары јохдур ки, милләтин бојнуна миниб «сүр дәрәјә» ојуну чыхарсын; о бири дејир ки, хејр! Милләтин ихтијары јохдур ки, башына гапаз вуруланда протест еләсин! Мүсәлманлардан да бири дејир ки, милләтимиз үчүн мәктәбхана, мәдрәсәхана лазымдыр; о бириси дә дејир ки, хејр! Мәктәб филан бош сөздүр, әввәлчә фаһишәхана лазымдыр-... Даһа бурада тәәччүб вә ачыг јери, кәрәк, олмасын.»

4 август

Мүслүм Магомајев евләнир...*

8 август

«...Биз бир тајфајыг ки, бу күн (...) бир-биримизин ајағындан чәкирик, бир-биримизин далынча мин чүр наләјиг сөзләр вә ифтира вә бөһтанлар данышыб, һеч утаныб гызармырыг. Јаландан да адымызы елмли вә ганачаглы гојмушуг.»

9 август

«Ај, рус үрәкли «Новоје времја»! Бәс, рус Голошапов рус гошуну илә Шуша мүсәлманларыны гырдырмадымы? Бу, сәнә кифајәт дејилми?! Јох, әкәр, сиз руслар истәјирсиниз ки, Гафгазда бир мүсәлман галмасын вә һамысыны гырсынлар, јаваш јејин, боғазыңызда галар!».

13 август

«Јевропа өзү-өзлүјүндә, бахырсан ки, мүтәмәддин, мүтәрәгги, һүрријәтпәрвәр, инсанијәтчүстәр бир аләмдир. Лакин Јевропанын гејри-мүтәмәддин тајфалар әлејһинә чари етдији политикасы мәхлугу һүрријәт вә мәдәнијәт ишығына чыхартмаг дејил, мәхлугун, үстүндә һөкмфәрма олмагдыр.»

* Гејд: 1906-чы ил август ајынын 4-дә Тифлис шәһәриндән сүнни мәсчидиндә Грозны шәһәринин сакини Әбдүлмүслүм Магомед оғлу Магомајев илә Тифлисли Бадикүлчәмал һәсән аға гызы гануни никаһа кирирләр. М. Магомајев тәрәфдән рәсми сәнәди Үзејир һачыбәјов имзаламышдыр. (Бах. Р. һүсејнов «Вахтдан уча», Бақы, 1987, сәһ. 17).

15 август

«Бу күн шәһаримиздә Гафгаз мүсәлман мүәллимләримизин ичтимаи вағе олачагдыр.²⁰ Бу, биз Гафгаз мүсәлманлары тәрәфиндән үмуммилләт мәнәфејиндән өтрү иш көрмәк үчүн ичра олунан биринчи төшәббүсдүр вә нечә ки, көзләнирди, бу төшәббүсә биринчи гәдем гојан мүәллимләр олдулар. «Милләт-милләт» дејәнләрин ичиндә, доғрудан да, милләт хејри үчүн сөз јох, а) иш көрмәјә биринчи дәфә мүәллимләр игдам етдиләр. Инди бу мүәллимләр ичтима гуруб, бир јерә чәм олубдулар ки, өз вәзифеји-мүгәддәсләринин лајигли ифа вә ичрасы хүсусунда дејиб-данышсынлар, мүкәммәл бир мәрәмнамә тәртиб едиб, она мүвафиг иш көрсүнләр.»

16 август

«Батсын истибадә, јашасын һүрријәт!»

20 август

«Ријакарлығы ики мәнзур илә еләјирләр. Бир мәнзур јахшы әд газанмагдыр. Јә'ни һәр габағына чыханын үзүнә күлүб, гујруг булајыб, истәјирсән ки, сәнин һаггында пис сөз данышма-сынлар, дүшмәнин вә бәдхаһын олмасын вә һәмә сәнин барәндә десин ки, әчәб јахшы оғландыр. Икинчи мәнзур «Дәјмә мәнә, дәјмәјим сәнә» нөгтеји-нәзәриндәндир ки, бу да инсанын ачиз зәиф, әгидәсиз вә мәсләксизлијини билдирир. Бу адам дејир ки, мән дүнјаја кәлмишәм ки, беш күн фарағат өмүр сүрүб, башымы гојум јерә, һеч кәс илә мәним ишим јохдур. Мүсадимеји-эфкар, әгидә вә ингилабати-зәманә илә бу адамларын әлагәси олмаз. Булар дири елүдүрләр...»

2 сентјабр

«Зәнкәзур ујездиндән Ордубад вә Нахчыван васитәсилә јетишән хәбәрләр²¹ елә бир дәһшәтли, о гәдәр һөвлнак, о дәрәчәдә гәмәфзадыр ки, онлары гејдсиз вә гајғысыз ешитмәк үчүн дашдан-дәмирдән јапылмыш үрәк лазым дејил; јалныз бирчә мүсәлман олмаг лазымдыр... Онлар, јахшысы будур ки, динмәз-сөјләмәз отуруб, «Молла Нәсрәддин» кими, бу фәрди вирди-зәбан етсинләр:

Милләт нечә тарач олур, олсун, нә ишим вар?!
Дүшмәнләрә мәнтач олур олсун, нә ишим вар?!

27 сентјабр

«...Бу саат бизим һалымыз еләдир ки, һәрәнин башындан бир аваз кәлир. Бирдән көрүрсән ки, бириси адыны «Милләт-пәрәст» гојуб, башлајыр төпәсинә адам јығмаға. Адам да јығылыр нә гајырсынлар? Дејирләр ки, бәлкә өзүмүзә бир ничат јолу татаг. Гәрәз, елә ки, һәриф чамаат ичиндә өзүнә бир «али мәгам» гајырды вә јерини раһатлады, һаман дәм адамларына елан еләјир ки, бәс, сөзүн доғрусу, сиз, кәрәк, мәнә нөкәрчилик едәсиниз вә мәни һәгиги аға билиб, бармағымы галхызанда хо-руз кими банлајасыныз...».

5 октјабр

Сә'ди²² бујурубдур:

«Мүрг чаји рәвәд ки, чинә бәвәд,
Нә бечәји рәвәд ки, чи нәбәвәд.»*

12 октјабр

Мәктәб ачыб бүтүн елмләри өз ана дилимиздә тәдрис вә тә'лим етмәк инди бизим әмәлләримизин ән үмдәсидир.»

13 октјабр

«Дифан» фиргәсинин²³ мөһүрү: ики гылынч, бир ајпара, ортасында улдуз вә «Дифан» сөзү јазылмышдыр.»

23 октјабр

«Бир нечә күндүр ки, бүтүн әләми зәлзәлә-вәлвәлә-салан рус-јапон дава-сы вә онун далынча гучағасығмаз олан Русијаны гучаглајан бу азадлыг һәрәкаты бизим бу хаби гәфләтә алудә олмуш әләми-исламы дәхи тәрпәтди. Әз он чүмлә бизим Бакынын да көзүнү ачды, нечә-нечә фиргәләр, организасијалар, мәчлисләр гурулмаға башлады. Бу бир-ики илин әрзиндә Бакымызда «һүммәт»²⁴, «Иттифаг», «Һидајәт», «Ихвани-сәфа», «Сәдаји-милләт», «Бәјдәги-нүсрәт» вә «Шәмс» кими чәмијәтләр тәшкил олунубдур.»

23 нојабр

«...Һөкүмәтин әл'ан ичра етдикләри дахили вә харичи ишләрә

* Тәрчүмәси: Тојуг дән олан јерә кедәр.

диггэт јетирилмәлидир... Харичи ишләр һәрчәнд мәхфи бир сурәтдә ичра олунур, амма, јенә дә һәрдән бир «хорузун гуруғу» көрүнүр.»

26 ноябр

«...Индијә гәдәр көрүнмәјибдир ки, һөкүмәт милләт арзуларынын һүсулуна чалышсын. Доғрудан да, беләдир. Әрбаби-һөкүмәтин ичра етмәкдә олдуғлары һәрәкат ап-ашкар кестәрир ки, һөкүмәт милләтин хејринә дејилдир.»

3 декабр

«Инди ушаг кими аддым атмағ заманы дејилдир, гәһрәман кими јүрүмәјә амадә олмағ вахтыдыр...»

27 декабр

«Өзүмә сөз вермишәм ки, та бир мүддәт зәманәмизин ишләриндән һеч бир зад јазмајым. Јазанда көрүрсән ки, бири инчијир, бири ағзыны бүзүб, бири дишини гычыдыр...»²⁵

1907

4 январ

«Мән чох театрсевән адамам. Әләхүсус мүсәлман театрына чох кедәнәм, чүнки бурада ики чүр тамаша олур: бир театрчыларын өз тамашасы вә о бири дә театра јығылмыш мүсәлманларын һәрәкәти ки, чох вәдә театрдан да интересни олур...»

24 январ

«...Мүсәлманлар «Јеркир»²⁶ вә «Ихтијары»н әсил мә'насыны анламајыб, елә билирләр ки, «Јеркир» јорған-дөшәјә дејәрләр вә «Ихтијар» да гочулуға, медал тахмаға, «ишто-мишто» билмәјә, нә билим пуллу олмаға, нәкәр сахламаға, ики арвад алмаға, һәмишә... саламат көзә чешмәк тахмаға, јәјдә галош кејмәјә, папағы әјри гојмаға...»

4 феврал

10 күндүр ки, мүрәттибләр вә мәтбәәнин диқәр фәһләләри тә'тил едибләр, «Иршад» чыхмыр.

8 феврал

«Һөкүмәт чох пис гумарбаздыр, өзү дә чығалдыр. Сечки ојунунда истәјир ки, чамаата бир кәләк гуруб удсун, јә'ни бир иш гајырсын ки, думанын вәкилләри сағ тәрәфдән вә һөкүмәт нөкәрләриндән олсун. Амма, чи фајда! Иш ахыра јетишәндә көрүрсән ки, сағлар ајағ алтында галыб, соллар үстә чыхыбдылар. Өзләринин дә чоху һәмишә балтаны дибдән вуранлардан олурлар.

Онда һөкүмәт, мә'лумдур ки, чығаллајыр. Дејир ки, хејр, бу ојун ко дејил, кәлин тәзәдән сечки гураг. О сурәтдә чамаат тәнкә кәлир вә башлајыр нә гајырмаға? Бомбалар атыб, партипарт салыр...»

13 феврал

«...Мән өз виҷданым гаршысында һеч бир төһмәт көзләмәјиб, ачыг-ачығына, гәти сурәтдә дејирәм ки, Русијада азадлыг һәрәкәти заманы һүлул едәндән бәри бүтүн милләтләр бојунларына кечмиш олан зәнчири-әсарәтин бошалдығыны көрүб тәхлиси-чан етмәк үчүн вар гүввәт вә зорларыны сәрф едирләр (...) Амма бизим мүҷаһидләр кәмәли-гәфләт илә јатыб, анчаг инди ојаныб көзләрини овушдурмаға башлајыбдылар... һәгиги ингилаб төрәтмәк үчүн һәгиги милли мүҷаһидләр лазымдыр. һәгиги ингилаб нә гәдәр дедикчә бөјүк әмрдир. Бу бөјүк әмри јеринә јетирмәк үчүн дә бөјүк амал вә әфкары уҗа олан адамларын мејдана чыхмасы иҗаб едәр, дәнимәсләкләрин бурада шәлтәси ишләмәз!..»

14 феврал

«Бир дәфә бизи тутмушдулар ки, кәрәк ана дилини јадыныздан билмәррә чыхарыб, тәк бир урус дили данышасыныз. Инди дә тутублар ки, кәрәк, сизин әлифба китабларынызы дејишиб, әвәзинә сизин үчүн рус һәрфләриндән чәридә гајыраг. һәлә буну да дејәк, һеч! Горхурам ки, сабаһ кәлиб буну да десинләр ки, кәрәк, бадымчан долмасы әвәзинә гырхајаг шорбасы иҗәсиниз! Онда билмирәм ки, нә төвр олачаг?!...»

23 феврал

«...Бизим сәадәтимиз илә јолдашымызын сәадәти арасында

бөжүк бир иртибат вардыр. О иртибат гырылдыса, неч бирими-
зин сээдәти баги гала билмәз!».

27 феврал

«Дөвләт думасы дөндү Багынын Губа мејданына; ағыз де-
јәни гулаг ешитмәди...»²⁷

28 феврал

«...Султан һәзрәтләри Османлы торпагынын үзәринә ганлы
бир истибад пәрдәси чәкиб, бүтүн ырыг-дешикләри дә бәрк-
бәрк јамаыб ки, һүрријәт күнәшинин бир шәфәги дә о пәрдә-
нин алтыны ишыгландыра билмәсин...»²⁸

2 март

«Пајыз фәсли Русијада бир о гәдәр гарпыз јох иди, нә
гәдәр ки, инди бомба вардыр.»

6 март

«Сраға күн Багы һөкүмәтинин көнлүнә адам ахтармаг дүш-
мүшдү. Кәлиб «Исламијә меһманханасына»²⁹ јетишди. Мәни дә
ахтарды, ахтармамыш јер гојмады... Јорған-дөшәји ешәләјиб, аз
галды ки, балышларын вә мүтәккәләрин бағырсагыны чыхарт-
сын. Неч чад тапмады.»

8 март

«Өлмәк өлмәкдирсә, гул кими јашамагдан гәһрәман кими
өлмәк јахшыдыр.»

12 март

«Петербург телеграф агентасы Нахчыван ујездиндән шејтан
дилиндә бир хәбәр јаыбдыр: «Феврал ајынын 23-дә бир дәстә
мүсәлман гулдуру кәлин апаран дөрд нәфәр ермәнинин үстүнә
төкүлүб, онлары өлдүрүбдүләр вә кәлини дә биһөрмәт едиб өл-
дүрүбдүләр. Ермәниләр бу әһвалатдан бәрк һәјәчана кәлиб-
диләр...».

Бу хәбәри шејтан дилиндән адам дилинә тәрчүмә едәндә,
мә'насы белә чыхыр: «Ај ермәни пәр, сиз нечә бишүүр тајфа-

сыныз ки, мүсәлманлары гырмырсыныз?! Нејчүн гырғын сал-
мырсыныз?! Нејчүн фарағат отурубсунуз?! Бир, тез олун, гыр-
ғын салын ки, һөкүмәтин иши писдир, бәлкә бир аз динчәлә!».

14 март

«Бир јердә ки, мәсәл чох ола вә әмәл аз ола, о јерин иши...
сөзүн доғрусу, чох узундур.»

15 март

«—Нә вахт адам өз евиндә гонаг кими олур?
— Евини гарадовојлар обыск еләјәндә.»

22 март

«Мәнә јазылан хәбәрләрә көрә Русијада олан ачлар Руси-
јада олан тохларын әһвалындан хәбәрдар олуб, араларында бир
милјондан артыг лә'нәт вә сөјүш изнә јығыб көндәрибләр ки,
тохлар ичиндә мүстәһәг оланлара пајлансын..»

1 апрел

«Өлүләр елә билир ки, дириләр һалва јејир.»

1 апрел

«Кәрбәләји Бәдәл, бизә бир-ики шиш лүләкәбаб бишир,
амма, көзлә ки, нә гуру олсун, нә дә сулу, бир дә истиотуну
бачардыгча аз олә, јанына соған әвәзинә турп гој, үстүнә дә
бир гәдәр сумаг сәп» — сифаришини ашпазлара верәрләр, һал-
буки, бизим сәнәтимиз илә ашпазлығын арасында асиман-
зәмин тәфәвүт вар.»

2 апрел

«Биз мүсәлманлар бу Русија ингилабында бир тамашачы-
ыг; һәвәссиз, көнүлсүз, марагсыз, е'тинасыз тамашачыыг. Нә
'чамаат гәһрәманларынын фәдакарлыглары гәлбимиздә бир
тәзәррә; нә һөкүмәт мә'мурларынын рәфтари-зүлмқаранәси
үрәјимиздә бир тәнәффүр һисси ојадыр. Фәдәкарлыглары бир
дәфә дә олсун әл чалмадығымыз кими, залымлара гаршы неч
е'тиразда булунмадыг. Бәс, бундан сонра биздән нә уммалы?!:

8 апрел

«Бу күнләрде Бакы рус-мүсәлман мәктәпләринин мүәллимләри өз ичласларында һәсәнбәј Мәликовун³⁰ милли маарифә көстәрдији хидмәти әбәдиләшдирмәк үчүн белә бир гәрар гојмушлар: һәсәнбәјин али һиммәт вә гејрәтини јадикар етмәк үчүн Бакы е'диди мәктәпләринин бирисиндә һәсәнбәјин адына бир мүсәлман тәләбәсинә һәмишәлик тә'лим һаггы (степендија) верилсин.»

12 апрел

«Һеч чүр баша дүшә билмирәм ки, бу «Молла Нәсрәдин»ин о шәкилчәкәнләри бу адамларын шәклини нечә чәкирләр ки, лап өзүнә охшајыр?! Ағлым кәсир ки, бу веркидир, јохса верки олмаса, адамын ағзы нәдир ки, о чүрә шәкил чәксин...»

24 апрел

«Дивани-һәрб јүзләрчә гурбанлар апарды, дәрјаларча ган төкдү, амма милләтин асајишинә зәррәчә нәф'кәтирә билмәди.»

1 мај

«Инсан да вар, инсан да!... Инсан вар ки, һеч кәсин чүр'әти ола билмәз она «пуф...!» еләсин, инсан да вар ки, күндә башына мин гапаз салсан, бир дәфә дә сәнә «пуф!» демәјә чүр'әти олмаз.»

4 мај

«Дејирләр ки, Аллаһ адамы бәдбәхт еләмәк истәјәндә әввәлчә ағлыны алар, ондан сонра едәр...»

6 мај

«Бизим кәнд учителләри бир дә көрүрсән бир аббасы тапмырлар ки, дәлләјә вериб үзләрини гырхдырсынлар.»

8 мај

Һ. З. Тағыјев театрында дүнән «Әлмәнсур» тамашасы вар иди. һүсәјнгулу Сарабски³¹ «Һичаз» муғамыны мәнһарәтлә ифа еләди.

9 мај

«Тарихдә вардыр ки, гәдим јунан философларындан «дәли философ» адында бир шәхс өзүнә «шеһрәт» газанмағ үчүн бир күн көтүрүб ән кәзәл вә чәсим бир ибадәткәһә од вуруб јандырмышды.»

22 мај

Гарабағ зәрифләриндән бириси мәнимлә сәһбәт едәркән һәмишә белә дејәрди: һәр кәс ки, мејдәна чыхыб, дејир ки, мән милләтпәрәстәм вә дөшүнә дејүр ки, милләти ирәли апарарам, бил ки, сөзү ја јаландан дејир, ја да ки, доғрудан. Әкәр бунун јалан вә доғрулуғуну билмәк истәсән, кет лап әввәл снун өз ев-ешијинә бах. Әкәр көрдүн ки, бунун өз ев-ешијиндә бир сәлигә, бир гајда, интизам вар, онда бил ки, киши доғрудан да милләти ирәли апара биләр. Јох, әкәр көрдүн ки, бу һеч евини доландыра билмир, онда ағзына вур, дејинән ки, гәләт еләјирсән, сәндән милләти ирәли апаран олмаз!»

25 мај

Һәр кәс ки, бу дүнјада лотудур, кејфи көкдүр; лотуја нә вар, ары јејиб, намусу бағлајачағ белинә. Ондан сонра һәр нә гајырса, һамысыны лотулуға салыб, чыхыб кедәчәк ишинә.

Бах, бу дүнјада һәр не чәтин иш олса, һамысыны лотулуг илә дүзәлтмәк олар. Дејәк, мәсәлән, бу күн сән өзүнә милләтпәрәст демәсән чәрәк пулун чыхмајачағдыр. Нә зәрәри вар, лотулуға сал, дејинән ки, милләтпәрәстәм! Сонра инди иш елә дүшәр ки, социалист оласән! Нә зәрәри вар, лотулуға сал, дејинән ки, социалистәм, сонра лазым олар ки, дејәсән панисламистәм... Ишдир, адамдыр, бирдән елә бир јерә дүшәрсән ки, кәрәк, «әсил рус'лара гујруг булујуб, тәрәфдар чыхасән, нә зәрәри вар, лотулуға сал, дејинән ки, «Сәнә чаным гурбан». Һәркәһ бир адам сәнә ирад тутуб дејә ки, нијә белә сифәтдән-сифәтә дүшүрсән, онда јенә лотулуға салыб дејинән ки, мән өлүм үстүнү вурма!»

10 ијун

«Бир јердә ки, чәми рәијјәтин «атасы» олан бәјин сөзүнә бир гара гәпик гијмәт гојан олмаја, бир јердә ки, баггал дуруб, бәј һүзурунда «реч» дејә вә бир јердә ки, ешшәкүрәнин бири-си бәј илә барабәр саат кәздирә, елә јердә иттифағ вә иттиһаддан данышмағданса, бир кирвәнкә симичкә алыб, чыртламағ јүз дәфә јахшыдыр.»

12 ијун

«Дөвләт думасыны бағладылар, «Молла Нәсрәддин» журналыны да бағладылар. Дөвләт думасыны бағлаған һөкүмәт олду, «Молла Нәсрәддин»и дә бағлаған һөкүмәт олду.»³²

16 ијун

«Мәтбәәнин ишчиләри вә фәһләләр редаксијаја кәлиб әмәк һағларыны там алмајынча ишә чыхмајачағларыны, тә'тил едәчәкләрини билдирибләр.»

19 ијун

«Рус «Молла Нәсрәддин»ләри³³ «Новоје времја» илә Меншиковун шәклини чәкәндә, һәмишә бир адам вә јанында бир ов ити чәкирләр ки, адамдан мәгсәд «Новоје времја» олуб, јанындакы Меншиковдур, саһибинин јанында дуруб, гысгырдылмаға мүнтәзирдир ки, о саат һүрсүн.»

24 ијун

Кәнчә руһани мәктәбинин програмы вә тәдрис планлары мұзакирә олунур.

3 август

«Бағланмыш «Иршад»ын јахын әмәкдашы олдуғум үчүн, мән лагејд баха билмәрәм ки, бу гәзет һағгында ән кәзәл хатирәләр «Тәзә һәјат»ын редактору чәнаб Вәзировун «Бакински ден»ин 40-чы нөмрәсиндә онун үнванына шәр атмасы үчбатындан ләкәләнмиш олсун. Одур ки, редактора кичирик чаваб вермәје мәчбурам.»³⁴

25 август

Мүәллимләр ичтимаи бу күн ишә башлады.³⁵

Рәсмән сәдр һесаб олунан доктор һәсәнбәј Ағајев чәнаблары мәчлиси ачыб нитг сөјләди... Мәчлис биринчи ичтимада (1906) сәдрлик етмиш олан һәсәнбәј Мәликов чәнабларынын мәриз олдуғуна кәрә, мәчлиси дә булунмадығына изһари-тәәссүф едиләр вә гәрар гојдулар ки, бир телеграм кәндәриб, изһари-шәфајаб олмасыны истәсинләр. (...) Сәдр тәрәфиндән тәклиф олунду ки, икинчи ичтима үчүн рәјасәт һеј'әти интихаб едилсин.

Мәчлис дәхи иттифаг илә «Фүјузат» мәчмуәсинин вә «Каспи» гәзетинин мүдири Әлибәј һүсејзадә сәдр, мүәллим Маһмудбәј Маһмудбәјов вә мүәллим Сүләјман Ахундов мұавини—сәдр интихаб едилдиләр. Мәчлис мүәллим Үзејирбәј һачыбәјову, Мирзә Абдулла Талыбзадәни вә Фәрһарбәј Ағајеви кәтиб интихаб етди (...). Чапдан чыхмыш дил вә һесаб дәрс китабларына бахыб, тә'лимә мұнасиб вә лајиг олдуғларыны тә'јин етмәк үчүн комисјон интихаб олунду.

26 август

Кәнчәдә күшад едилмиш (ачылмыш) мәктәби-руһанијјәнин мүдири Акиф Әфәндинин тәклифи илә мәктәбин програмы мұзакирәје гојулду. Руһани мәктәбинин програмына бахмағ үчүн комисјон сечилди.

27 август

Бу күн Гори шәһәриндә Дарүлмүәллимин мүсәлман шә'бәси мүәллимләриндән — Ф. Кәчәрли, Султанмәчид Гәнизадә чәнабларындан мүәллимләр гурултајына тәбрик телеграмы кәлди.

2 сентјабр

Нәриман Нәримановун бөјүк гардашы Салман Нәриманов мәрһум олдуғуна кәрә, аиләси саһибсиз вә күзәрәнсыз галмышдыр...

4 сентјабр

Мүәллимләр ичтимаи бу күн өз ишини гуртарыр.

1908

2—10 январ

«Лејли вә Мәчнун» операсынын сон мәшгләри кедир вә һазырлығ ишләри кәрүлүр.

12—25 январ

«Лејли вә Мәчнун» операсынын илк тамашасы.³⁷

«...Хор дәстәси «Шәби-һичран»ы охујуб гуртарандан сонра пәрдә дүшәндә залдан курултулу алгыш гопду. Пәрдә дүбарә

ачыданда Мәчнун—Һүсејнгулу Сарабски «Маһур-Һинди» муғамы
үстүндә М. Физулинин

«Јавды чаным һичр илә вәсли-рухи-јар истәрәм,
Дәрмәнди-фиргәтәм, дәрмани-диңдар истәрәм...»

гәзелини мәһарәтлә охуду. Суфлјор Элаббас Рзајев дејирди
ки, «Мән суфлјор будкасында өзүмү унутмушдум... Опера
мүвәффәғијәтлә кечди...»

13 январ

«Актјорлуг дәрси охуманыш, образ јаратмаг сәнәтини кеч-
мәмиш олан Сарабски олдугча четин вә мүрәккәб бир фәчиә
тәмсил едән Мәчнун образыны јаратмаг саһәсиндә өзү-өзүндән
елә бир мәһарәт кестәрди ки, артистләр үчүн бир нүмунә, та-
мам бир дәрс вә мәктәб олду.»

14 январ

«Тарзәни-миллимиз олан мәшһур Ширинә³⁸ артыг тәшәк-
күрләр едирәм ки, театр күнү нүмајишкарәнә бир сурәтдә чы-
хыб кедән сазәндәләрә гошулмајыб, кәмәли-нәчабәт илә өз
вә'дәсини әмәлә кәтирди вә көзәл чалғы илә бизим оркестри-
мизә көмәк јетирди.»

18 феврал

«Лејли вә Мәчнун» операсы үзәриндә дүзәлишләр апары-
лып.

23 апрел

«Ничат»³⁹ чәмијјәтиндә мәчлис. Мәчнун ролунун илк вә кө-
зәл ифачысы һүсејнгулу Сарабски чәнабларына синәсиндә һә-
мишәлик дашымаг һүгугу илә гызыл медал тәгдим едилди.

Апрел-мај

«Һесаб мәсәләләри» дәрслији үзәриндә иш кедир.
«Бизә мән кәләчәкдә нә иш көрәчәјәм?» мөвзусунда инша
јазмаг тапшырылмышды. Јаздым ки, «мәктәбләримиз үчүн ана
дилиндә тәдрис олунмагдан өтрү дәрс китаблары тәртиб едә-
чәјәм.»

«Мәним гәсдим шакирдләримизи мәсәлә һәллингә муза-
кирә вә мүбаһисәјә адәт етдирмәкдир. Чүнки чох вахт мүсәл-
ман шакирдләри һесаб мәсәләләрини «нә үчүн?» вә «чүнки»сиз
һәлл едиб дәлил вә сүбулар кәтирмәјә ачиз олурлар.»⁴⁰

26 мај

«Ничат» чәмијјәтиндә үмуми сечки олду.

Драм һеј'әтинә 7 нәфәр сечилмәси гәрара алынды ки, бу
једди нәфәрдән ибарәт олан бир комисјон өз арасындан бир
нәфәр сәдр сечсин.⁴¹

12 ијун

«Биз мүсәлманларда ширкәт, компанија вә бунун кимли
шејләр чох вахт һеч ишә башламамыш дағылып, ширкәтин
үзвләри бир-бирини көрәндә бир верстликдән гачырлар.»

20 ијун

«Нағыл», дејәсән, ишләри корлајачаг.⁴²

6 ијул

Идарәмизә почт кәлән кими һамымыз јығылырыг онун
башына ки, көрәк нә вар, нә јох. Биз гәзәтләрә бахырыг, мү-
диримиз дә мәктубларың конвертини бир-бир чырыб гојур
кәнара вә дејир:

— Аләм шаир олду!

Биз сорушуруг:

— Нечә?

Мүдир динмәјиб, кәнара гојдуғу кағызлара ишарә едир.
Бахыб көрүрүк ки, һамысы ше'рдир,.. Чох көзәл, һеч сөзүмүз
јохдур вә буну да билирик ки, шаирлик бөјүк бир веркидир
вә ше'ри охујан да кәрәк бундан бир ләззәт анласын вә ја
өзүндә бир һүсн һисси ојандығыны билсин. (...) Гафијәбазлыға
галса, ашыг Пәри⁴³ хала да шаирдир ки дејибдир:

Ај доғду, гәлбиләнди,

Доғдугча гәлбиләнди.

Кедиб чанана дејин,

Бу гәлб о гәлбиләнди.

15 ијул

«...Османлыда гануни-әсаси...»

Инкилисдә гануни-әсаси... Алманијада гануни-әсаси... Јапонияда гануни-әсаси... Һәтта, Русијада гануни-әсаси... Лап Иранда да гануни-әсаси... Бир сөзлә, бизләрә бир о гәдәр, тәәччүблү көрүнмүр. Доғрудан да еләдир. Алманијада гануни-әсаси—Мәшәди Рүстәмин папағы,—бу икинчи сөзләрә тәәччүб етмәдијимиз кими әввәлинчиләрә дә етмирик. Амма, Османлыда гануни-әсаси! Бу она бәнзәр ки, мәсәлән, Кәрбәләји һүсәјнгулунун фуражкасы...»

20 ијул

«Сәадәт»⁴¹ мәктәбиндә сечки.

22 ијул

«Тәәччүблүдүр, валлаһ! Кечән күн Гыз галасына бахырдым. Нечә илләр дир ки, дурур вә нечә-нечә шејләр көрүр. Демәли, тарихин дилсиз шаһидидир Амма мәни јандыран бурасыдыр: чаным, ахы, бу галаны, бу һасары бир адам тикиб дир, онун үстүндә әлләшиб дир. Бах, һаман бу дашлары өз әли илә көтүрүб, кәтириб бураја гојуб дур. Јахшы, бәс, инди о адам һаны? һаны о адам?!...»

25 ијул

«Дүнән јазылмышды ки, Иранда Рухүл-Гүдс»⁴⁵ мүдирини өлүм чәзасына мәнһум едибдиләр, сонра да јазылмышды: «Ону боғачағлар.» Көр һа, о адамы боғачағлар!

Нә үчүн боғачағлар? Шаһ бујурур. Шаһы боғсунлар!.. Онда о кәрәр ки, бу чүр шејләр пис заддыр, даһа бир дә адамы боғдурмаз!...»

31 ијул

«Белә рәвајәт еләјирләр ки, Иранын саир јерләриндән. Тәбризә, Сәттарханын⁴⁶ көмәјинә доғуз јүз дохсан доғуз нәфәр әлитүфәнкли адам һазырлајыб көндәрирмишләр. Бунлар һазырланыб, «јола дүшүн» — дејәндә, бирдән бунларын ичиндән үч јүз нәфәр адам—һамысы бир јердә асгырыблар. О сәбәбә көрә, дејирләр ки, кәрәк, үч јүз күн сәбр олунсун.

Бәзиләри дә дејирләр ки, хејр, үч јүз адамын асгырмағы һесәбдән дејил. Асгырмағ бир, ики, үч олар... Һәр һалда гәрар гојублар ки, бу ихтилафын ахыры бир јерә чатмајынча, Сәттарханын көмәјинә кедән олмасын...»

7 август

«Икинчи ил»⁴⁷ дәрслији чапдан тәзә чыхыб. Биз бу китабла чапдан габағ ашина идик. Көчәнләрдә мүсәлман мәктәбләри үчүн тәлим вә тәдрис китаблары сечмәк мәгсәдилә Бақы мұәллимләри хусуси комиссиялар гурмушдулар. һаман китаблардан бири дә бу «Икинчи ил» иди. Комиссиян үзвләриндән бири дә биз идик... Биз бу китабы мәктәбләримиз үчүн тәкид илә төвсия едиб, үмидварыг ки, мұәллим аркадашларымыз бунунла тез истифадәјә чалышарлар...»

18 август

«Гануни-әсаси милләти дирилдәр, әзәмәтә миндирәр.»

14 сентјабр

«Дин мәсәләси инди олуб чиб мәсәләси. О шеј ки, чибә нәф дир һалалдыр, о шеј ки, зәрәрдир-һарамдыр, вәссалам!»

16 сентјабр

«Бир дәнә Лјаховун⁴⁸ көмәјилә 50 мин иранлы гырылды. Бүтүн Ираны гырмағ үчүн нечә дәнә Лјахов лазымдыр? (Иранда 10 милјон адам вар.)

18 сентјабр

«Амап вә әфкари-алијјә саһибләри әснаји-мұбаризәдә бәјүк бир гүввәти-мә'нәвијјә мәлик олурлар ки, о гүввәти-мә'нәвијјә онларын чисмани гүввәсини икигәт артырачағ дәрәчә әһәмијјәтли вә мә'нидардыр.»

29 сентјабр

«Бә'зи вахт көз көрә билмәјән иши гулаг чох јахшы көрүр...»

3 октјабр

«Өзүнә бағла үмидини, өзкәјә бағлама!»

6 октябр

«Бир мүсөлман ушағындан сорушдулар ки, бу гәдәр сөјүшү кимдән өјрәндин?»

Деди:

— Намысыны дәдәмдән.

Дедиләр:

— Нә төвр?

Деди:

— О мәнә сөјдүкчә, мән дә өзбәрләдим.»

9 октябр

«Дүнјада олан бүтүн дири мәхлугатын (һәтта, бә'зи набататын да) бир гүввеји-мүдафиәси вардыр. Јә'ни бир карастысы вар ки, онунла дүшмәни дәф еләјир...

Һәгиги јазычыларын гүввеји-мүдафиәси—гәләмдир;

Јаланчы јазычыларын гүввеји-мүдафиәси—сөјүшдүр;

Дөвләтлиләрин гүввеји-мүдафиәси—пулдур.

Гәләм-адамы биабыр едир;

Сөјүш—инчидир;

Пул—Сибирә кәндәрир...»

14 октябр

«Доғрудур, мәсчидә кетмирик, амма кетмәмәјимизә сәбәб вар. Мәнә нә дүшүбдүр ки, мәсчидә кедим вә гулағым да белә-белә сөзләр ешитсин:

— һәр кәс рамазанда гәзет охуса вәләдузнадыр.»

Әкәр бириси кедиб бир өзкәнин евиндә сөјүш сөјсә, шүбһә јохдур ки, ев саһибинин ачығы тутуб, дејәчәкдир ки, мәним евим сөјүшхана дејил. һалбуки, Аллаһын евиндә, мүгәддәс мәнбәрдән рамазан күнүндә бу чүр наләјиг сөзләр ешидирсән...»

5 ноябр

«Мән елә күман едирәм ки, чамаатын ичиндән бир чох адам тапылар ки, онлар чамаат еһтијачыны вәзирдән јахшы биләрләр.»

10 ноябр

...Гоншуларымыз сичан бојда иш кәрәндә биз јатмышдыг.

Сонра онларын иши бөјүјүб кечи бојда оlanda да биз јатмышдыг. Сонра онлар ешшәк бојда ишләр кәрмәјә үз гојдулар, биз јенә јатмышдыг. Гоншуларымызын ешшәк бојда олан иши, ирәлиләјиб, чамыш јекәликдә олду. Амма биз јатмышдыг. Вә чамыш дөнүб дөвә бојда оlanda да биз јатмышдыг. Биз анчаг о вахт ојандыг, нә вахт ки, гоншуларымыз фил бојда иши кәрмәјә башладылар...»

13 ноябр

Дејирләр ки, гәдим заманларда адамлар бир-биринә чох јахшы е'тибар едирмишләр вә һәтта бир заман вармыш ки, бир салавата чәрәк дә алмаг олармыш, башмаг да, папаг да.

Билмирәм бу әһвалат доғрудур, јохса јалан?! Анчаг ону билирәм ки, бу күн «салават» әвезинә пул лазымдыр (...). Инди бу күн бир адам о бири адама е'тибар еләјирсә, пулун чәһәтинә еләјир вә илла пулу олмаса, итмиш паспорт кими е'тибардан сагитдир.»

19 декабр

«Фитнә јатыбдыр, Аллаһ, лә'нәт еләсин ону ојадана. Нә кәзәл сөз вә нә кәзәл гарғыш—

Бу күн арамызда фитнәјә-провакасија вә фитнәчијә дә провокатор дејирләр. Чох һејфләр олсун ки, бизим ичимиз белә фитнәчи вә провокаторлардан тәмиз дејилдир вә биз индијә гәдәр арагарышдыран вә бу кәләклә «буланыг суда балыг тутмаг» истәјән адамлара сәбр еләјирдик вә һәтта, о чүрә фитнәчиләрин сөзләринә инаныб, онлара товланырыг вә әлләриндә ојун-ојунчаг олуруг...»

1909

3 январ

Дүнән Тағыјевин театрында «Лејли вә Мәчнун» операсынын бу илдә әввәлинчи тамашасы.⁴⁹

7 январ

«...Бә'зиләр! гәсдән белә шајиә јайыблар ки, куја мән «Лејли вә Мәчнун» операсынын дирижорлуғу үчүн «Ничат» чәмијјәтиндән 30 манат пул алмышам. Мә'лум едирәм ки, бу шајиә гырмызы јаландыр вә һәмин адам мәним һаггымада

хәбислик едибдир. Мән, өввәлә, өз зәһмәтими о гәдәр алчаг һесаба етмирәм ки, онун дәјәри 30 манат олсун. Икинчиси, мән мөһз «Ничат» чәмијјәтинин мадди бәһраныны нәзәрә алыб, операда пулсуз иштирак етмәјими өввөлчәдән изһар етмишдим».

16 январ

«Инсанда мөһәббәт һүгуу кими ән али һисс ојандырыб тәрбијә едән М. Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун»уну, милләтин тәмајүлати-шаиранә вә һиссијјати-нәчибанәләринә шаһид олан «Ашыг Гәриб»и⁵⁰ хурафат, сәфаләт вә әхлагсызлыға далдыран чәфәнк китаблар» адландыран Нуха мұхбири «Нида» һагсыз вә бәдбәхтдир!»

30 январ

«Мән семинаријанын икинчи класында идим ки, ил жарымдан сонра мұәллим олачагдым. Јазы имтаһаны олмаг үзрә «Мән кәләчәкдә нә иш кәрәчәјәм?» сәрләвһәси алтында бир мәгалә јазмағы бизә әмр етдиләр. Мән јаздым ки, мөктәпләримиз үчүн ана дилиндә тәдрис олунмагдан өтрү дәрс китаблары тәртиб едәчәјәм... Мәним бу фикрим директорун хошуна кәлмәмишди. Мәни чағырыб деди: «Мұәллимләр сәнин јаздығына 3 нөмрәси гојубдулар, амма мән 2 жарым гојурам, чүнки ганмырам ки, сән нә дејирсән...».

6 март

«Бир нечә күн әввәл Бакыда нәшр олунан «Чикит» мөчмүәсиндә Мәммәдли шаһын индики һалына тәсәввүр јарадан кәзәл шәкил вар иди. Орада шаһ ајағынын шалварыны чыхарыб, кәһнә палтар аланлара сатырды.

Әснаф вә әчдадынын чәм етмиш олдуғу асари-надирәни һаман һеч дејәнәчәк гијмәтинә өчнәбиләрә сатан бу валиди-нахәләф тәбиидир ки, бир аз сонра папағыны да сатачагдыр... Афәрин «Чикит!»⁵¹

14 март

Бу чүмә күнү «Тәрәгги»нин бүтүн идарә һеј'әтини вә мөтбәәнин гуллуғчу вә мұрәттибләрини «Новруз» бајрамы мұнасибәтилә Муртуза Мухтаров⁵² чәнаблары «Дағыстан» мейманханасына дә'вәт етмишди.

25 март

«Һәркаһ милләтләрин тәрәггисини, јә'ни габаға кетмәсини өлчә билән бир өлчү өлсә иди вә о өлчү илә мұсәлман милләтинин габаға кетмәси өлчүлсә иди, онда мә'лум оларды ки, биз бир аддым габаға, ики аддым дала, дөрд аддым габаға, үч аддым дала, ики аддым дала, беш аддым габаға еләјә-еләјә габаға кедирик.

Бир кәлмә, биз тәзә јеримәк өјрәнән ушаға охшајырыг ки, бир аддым атыб сонра дајаныр: дуруб бир аддым даһа атыр, амма ајаглары бир-биринә долашыб јерә јыхылыр, јенә дуруб, аддым атыр, бәдәни ағырлыг едиб јыхылыр, дуруб вә и.ә.

Ушағын бу чүрә јыхыла-дура кетмәсинә сәбәб нәдир? Мә'лумдур ки, ону јеридән ә'заларынын чисмани гүввәтсизлијидир. Јахшы, бәс, бизим бу чүрә-бир дала, бир габаға аддым атыб, јыхыла-дура «габаға кетмәјимизин» сәбәби нәдир? Онун да сәбәби бизи габаға апаран ә'заларын, јә'ни иш башында дуранларымызын гүввәтсизлијидир. Амма бизим ә'заларымызын гүввәтсизлији чисмани гүввәтсизлик дејилдир, јә'ни ә'заларымыз чолаг, шил вә шикәст дејилдир. Онларын гүввәтсизлији мә'нәви, гүввәтсизликдир.

Мә'нәви гүввәтсизлик дә будур: Сәмимијјәт, чани-дилдән ишә киришмәклик јох! Фәалијјәт, ојаг вә чиддү чәһд илә иш кәрмәк јох, һамысындан бәдтәр мөтанәти-гәлб, чүр'әт, үрәклик јох, һәвәс јох, шөвг јох, арзу јох!...»

5 апрел

«Ким јазыгдыр, кор, јохса кәзлү? Әлбәттә, кор. Дөвләтли кордур, касыб кәзлү. Дөвләтини кор еләјән шеј онун дөвләтидир. Кор адам кәзлүјә мөһтач олан кими дөвләтли дә касыба мөһтачдыр. Кәзлү истәсә, кору апарыб бир гујуја сала биләр. Касыб да истәсә, дөвләтлини зәләләт гујусуна салмаға гадирдир...».

20 апрел

«Тәкәббүр вә ловға адамдан һамынын зәһләси кедир, амма һамы да о чүрә адамлардан чәкинир вә һәмишә онлара јол вермәјә мөчбур олур?!».

21 апрел

«Мәсәл вар ки, «Ағач бар кәтирдикчә башыны ашағы тутар»

— һамынын хошуна кәлир. Амма бурасыны унутмаг олмаз ки, бары чох олан ағачын башыны о гәдәр ашағы тутмасы онун өзү үчүн зәрәрдир, чүнки сынар. О сәбәбдәндир ки, ағачын гәдр вә гижмәтини билән бағбанлар о чүрә ағачлара бир дајаг гајырыр ки, бу «бэшы ашағылыг»дан она бир зәрәр вә сәдәмә јетишмә-мәсин. һалбуки биздә төк-төк тапылан «барлы ағачлар» бар вериб, башы ашағы олдуғлары һалда, онун барындан мәнфәәт апаранлар даһа да башындан ашағы басырлар ки, бинәва пуч олсун!».

12 ијун

«Ничат» чәмијјәти «Шејх Сән'ан»⁵³ операсыны алмаг үчүн шәртнамә һазырламышдыр. Бу күн үмуми ичласда мүзакирә олуначаг.*

24 ијун

«Бизим мүгәддәс вәзифәмиз одур ки, чамаат ичиндә јахшы-јахшы ишләр көрәк вә разы олмајаг ки, һамы ирәлидә олсун, амма бизим бәдбәхт чамаатымыз далда галсын.»

25 ијун

Чәнаб Әһмәдбәј Истанбула кетмәјә һазырлашыр.**

* «Шејх Сән'ан» операсыны алмаг үчүн «Ничатын һазырладығы шәрт-намә ичласда бир гәдәр мүбаһисәли кечмишди. Хејли данышыг олмушдур. Нәһажәт гәрара кәлибләр ки, бу опера 50 ил «Ничат» чәмијјәтинин малы олачагдыр. Бу шәртлә: опера әввәлинчи дәфә ојнандыгда нәф' мүәллифлә барабәр бөлүнсүн. Икинчи дәфә исә опера бүтүн мүәллифин нәфинә ојна-начаг. Кәлән дәфәләрдә исә тамашадан һасил олан мадди вәсәитин 25 фәизин мүәллифә вериләчәкди. (Бах. «Тәрәгги» гәзети, 14 ијун 1909, № 130; Азәр Сарабски. Азәрбајчан мусиги театрынын јаранмасы вә инкишафы. Бақы, 1968, сәһ. 81; Г. Мәммәлли. Салнамә, сәһ. 61—62).

«Баку» гәзети («Баку», №130, 14 ијун 1909) јазмышдыр ки, «Ничат» чәмијјәти Ү. Начыбәјова «Шејх Сән'ан» операсы үчүн 300 манат ссуда вер-мәји гәрара алмышды.

** Әһмәдбәј Агајев јола дүшәркән гәзет вәситәсилә с'лан етмишди. «...Сәфә-римин нә гәдәр чәкәчәјини индидән тә'јин едә билмирәм (...) Гареләрдән (оху-чулардан—М. А.) вә үмум о кәсләрдән ки, идарә илә әлагәдар булунурлар вә ја булунмаг истәјирләр, тәвәгге едирәм ки, бәндәләри өвдәт единчәјә гәдәр әвәзимә мүввәггәти олараг мүдир тә'јин олунаг Үзејир Начыбәјов чәнабларына мүрачигәт етсинләр» («Тәрәгги», 28 ијун 1909, №142).

2 ијул

«Фитнәчиләрдән өзүнүзү көзләјин!

Фитнәчилик бир азардыр ки, бә'зи тәрбијәси тәрс дүшмүш адамлара мүбтәла олуб, онлары динч гојмаз. Нечә ки, јазын истисиндә милчәкләр, кәнәләр атын үстүнә дарашыб шыллаг-ламаға вә ојнагламаға мәчбур едир, һәмчинин фитнә нәхошлуғу да бә'зи адамлара кирифтар олуб, һәмишә гылыгладар, динч гојмаз».

26 ијул

«Загафгазија» гәзетинин 137-чи нөмрәсиндә «Тәрәгги» гәзетинин тәлеји» үнванында тәәссүфамиз бир мәгалә јазылыб, дејилир ки, «тә'кидли шајиәләр давам едир ки, «Тәрәгги» гәзе-ти бағланачагдыр...». Ә. Агајев Истанбула кетдикдән сонра бу шајиәләр даһа артыг тә'кид илә ешидилмәкдәдир. һәрчәнд бир мәсәл вар ки, «һәр ешитдијинә инанма, амма диқәр бир мәсәл дә вар ки, «одсуз түстү олмаз» (...).

«Тәрәгги» бағланачаг. Бу барәдә дөвран едән шајиәләрин фитнә вә провокасијадан башга һеч бир если вә әсасы јохдур...»

3 август

«Нечә күн бундан габаг бир фирәнк бөјүк бир һүнәр еләди: Гырх беш верст ени олан бир дәрјанын бу тәрәфиндән һоппа-ныб, о бири тәрәфинә дүшдү. Гуша охшајан бир һәва кәмисинә миниб, дәрјаны кечди. Бу фирәнк мәшһури-чәһан олду...».

4 август

«һамбалын тәбрики вәзирләрин тәбрикиндән даһа әзиз вә даһа шәрәфлидир».

5 август

«Чамаатымызда мүшаһидә олунаг чүз'и тәрәгги вә тәчәд-дүд әләмәтиндән наши тәсәлли тапыб, архајын отурмаг олмаз. Бу әсрдә тысбаға гәдәмилә тәрәгги етмәк һеч тәрәгги етмәмәјә мүсавидир».

12 август

Нэдэндир ки, чох ишләримиз баш тутмур? Мәсәлән, «Милләти габаға апармаг» үчүн чәмијјәтләр гуруруг, рус инчинерләринин тикдикләри ев кими дағылыр, һансы ишә баш гошуб әл атырыг, иш биздән гачыр вә ја ахырда биз дә ишдән гачырыг. Бу нэдэндир? (...). Инди һесаблајыб көрүрәм ки, бизим адамларымызда халис нијјәт, ишә әһәмијјәт вермәк... јохдур. Онун үчүндүр ки, һәр ишимиз ушагларын «евчик-евчик» ојунуна бәнзәјир...».

13 август

«...Мәдәнијјәт бир селдир ки, ахмаја билмәз, ахачагдыр вә габағына чыханы да сүпүрүб апарачагдыр. Инди, һәммин мәдәнијјәтә гурбан олмамаг үчүн, мәдәнијјәтин өзү илә силаһланмалыдыр».

14 август

«Мүәллимлик вәзифәси чох чәтин вә ән мә'сулијјәтли бир вәзифәдир... һәр адамы мүәллим билиб, ушағы она тапшырмаг бәјүк хетадыр».

19 август

«Мүсәлман ушағы једди, сәккиз, һәтта, доггуз вә он јашына гәдәр ишколаја кетмәјиб евдә галыр... Аллаһ кестәрмәсин, ешитдикләри сөз сөјүш, гарғыш, көрдүкләри пис-пис ишләр, әтрафы натәмиз, ојнадығы јер тозлу-торпаглы күчә, ојунчаглары да пишик боғмаг, ит дөјмәк... Белә ки, ушаг ишколаја кедәнәчән еви јыхылыр...».

Будур бизим бәдбәхтлијимизин үмдә сәбәби, јохса, нә ганымыз харабдыр, нә сүмүјүмүз...».

24 август

«...Мәзнәкә вә ришхәнд сөјүш сөјмәк вә тәрбијәсиз сөзләр исте'мал етмәк дејилдир. Мәзнәкәнәвис һеч бир вахт әдәб вә тәрбијә даирәсиндән чыхмамалыдыр. Мөһтәрәм «Молла Нәсрәддин» журналы тәрәгги вә тәалимизә мане олан бүтүн гәба-

һәтләри ән көзәл әдибанә вә ләззәтли, дадлы, дузлу сөзләр илә јазмагла бүтүн халгын, һәтта, ондан инчик оланларын дәхи мәһбубүлгәлби олубдур; чүнки бу журнал бир дәнә олсун тәрбијәсиз вә әдәбсиз сөзү өзүнә рәва көрмәди. Вә бир дә тәрбијәсизлик әдиб вә гәләм саһибинә јарашан шејләрдән дејил (...). Сөјүш сөјмәк илә нә халгы күлдүрмәк олар, нә дә мәнфәәт вермәк, бәлкә нифрәт газанмаг олар (...). Јазыг гәләм, јазыг әдәбијјат ки, тәрбијәсизләр әлине дүшүбдүр! Нифрәт, нифрәт олсун мүгәддәс гәләми гәрәзи-шәхси аләти едәнләрә, нифрәт!».⁵⁴

29 август

«Зәнбур»чулара чидди бир тәклиф!⁵⁵

«Тәрәгги» кими бир гәзетин мүһәррири олдуғум үчүн «Зәнбур»чулара чидди сурәтдә тәклиф едирәм ки, мәнә гаршы һәр нә һәдјанат сөјләјәчәкләрсә сөјләсинләр, лакин мәни бәһанә едиб дә, јекдил вә јеквүчүд олмасы лазым кәлән милләтимизин ичинә «гарабағлы» «бакылы» кими фитнәәнкиз мәсәләләр салмасынлар. Мәним Әһмәдбәји мүдафиә етмәјим һеч кәсә ихтијар вермир ки, аралыға гарабағлы, бакылы мәсәләсини салсын. Мән нә едим ки, өз сә'јими, билијими вә бүтүн исте'дад вә габилијјәти—хүдададәми милләтин тәрәггиси јолунда сәрф етмәклә хаин, һәсуд вә бәхил «Зәнбур»чуларын көзләринә ох олуб батырам?! Милләт балаларынын тә'лим вә тәрбијәсинә чәһд едиб дә валидејн тәрәфиндән тәшәккүрләр алмаг, гәзетләрдә јазмагла, әһалијә хидмәт етмәк вә јаддан чыхмыш, ләһвүләәб аләти олмуш мүсигимизи дирилтмәк вә һәр кәсин рәғбәтинә мөзнәр етмәјә чалышмаг вә бунларын евәзиндә дејил ев тикмәк, банкларда пул сахламаг, — бәлкә өз аиләми бәсләјәчәк гәдәриндә дә олмајан бир мүкафата разы олмаг «Зәнбур»чулар нәзәриндә пис шејдирсә, гој мән пис олум. Мадам ки, мән гарагәбли, кәсиф үрәкли «Зәнбур»чуларын хошуна кәлмирәм, гој онлар бачарсынлар да мәни дәф'ә чалышсынлар. Лакин... аралыға «бакылы», «гарабағлы» салмасынлар! һәр нә дејәчәкләри вар, мәнә десинләр. Бу бир чидди тәклифдир!».

17 сентјабр

«Аз адам тапылар ки, онун әлиндән јахшы вә мәнфәәтли бир иш кәлсин. Амма бир инсан тапмазсан ки, онун әлиндән бир

пис иш кәлә билмәсин. Јахшы иш бачармајан инсанларын ичиндә эгл вә инсаф саһибләри аз дејил; она көрә бунлар пис иш көрмәји дә инсаф вә вичданларына рәва көрмәјиб, динмәз-сөјләмәз өз јериндә отуруб, өз ишләринә мөшғул олурлар.

Амма елә ки, јахшы иш бачармајан адамын гәлби гара вә гурдлу, әгли дә нахош ола, о һалда о адам пислик етмәјә башлајыр. Бу чүр адамларын адына фитнәчи... дејәрләр».

27 сентјабр

«Елмли вә мәдәнијјәтли мәмләкәтләрдә елә ки, көрдүләр бир адамын үмуми милләтә мәнфәәт вермәк габилијјәти вар, о адама бачардыгча көмәк едирләр, бизим јерләрдә... мәдәнијјәт јохдур, о чүрә адамларын габағына бәхил вә хаин адамлар чыхыб, фитнә вә фәсад гурмагла башындан батырмаға сә'ј едирләр...».

28 сентјабр

«Сәда» гәзети (№ 15) хәбәр јајыб ки, шаир Мирзә Сәмән-дәрин⁵⁶ јаздығы «Шејх Сән'ан» операсы бу күнләрдә Бакы Морској собранијанын залында ојнанацагдыр.

28 нојабр

«Тәрәгги» гәзетинин јенидән нәшринә ичазә верилмәси һаггында М. Мухтаров подполковник Мартыновун разылығыны ала билди.

30 нојабр

«Шејх Сән'ан» операсынын илк тамашасы.

20 декабр

Кәбин кәсилди бу күн.⁵⁷

25 декабр

«Мәсләк нәдир?»

Мәсләк һәр кәсин е'тигад етдији бир јолдур. Үмумин хош-бәхтлијини, асајиш вә араманы, рифаһ-һалыны, тәрәгги вә тәкамүлүнү тә'ғиб едән һәр бир мәсләк онун саһиби үчүн мүгәд-дәс әдд олунмалыдыр...».

30 декабр

«Рус јазычыларындан Крылов дејир ки, вај о күндән чәкмәчи шәкәрчәрәји биширә, шәкәрчәрәји биширән дә чәкмә тикә...»

1910

1 јанвар

«...Мәкәр Аллаһтәала бизи габилијјәтсиз, исте'дадсыз јарадыбдыр? Хејр, бизим һамымызын хилгәти бирдир. Анчаг мүһитимиз олан шәраит бизим даһиләр үчүн мүсаиб дејилдир (...). Индијә гәдәр, бир нечә илләр әрзиндә ичимиздә даһилик үчүн доғулмуш әфрадымыз чаһил мүһит ичиндә тәрәгги едә билмәјиб, бүтөв исте'дадлары илә итиб-батыбдырлар. Сөз јохдур ки, әкәр Едиссон да бизим ичимиздә доғулуб белә шәраит үзрә јашасајды, онун да бу күн ичад етдији харүгүладә макинасына шејтан әмәли дејәрдиләр...».

18—19 јанвар

«Кечмиши билмәк, кечмишдәки инсанларын, милләтләрин, дәвләтләрин әһвалындан хәбәр тутмаг вә онларын кечирдикләри тәрзи-мәишәтләриндә ичра етдикләри јахшы-јаман иш-ләрдән бир дәрси-ибрәт алмаг үчүн әлимиздә бир «аләти-мазибин» варса, о да тарихдир».

24 јанвар

«Һәр бир милләтин бүтүн милләти илә бәгасына баш сәбәб онун дилидир вә дилинин тәрәггисидир... Бир милләтин ки, дили батды, онда о милләтин өзү дә батар...».

25 јанвар

«...Мүсәлман адында милләт јохдур, мүсәлман адында дил јохдур. Мүсәлман—ислам динини гәбул етмиш бир адам дәмәкдир. Дин башга, дил башга. Дин башга, миллијјәт башга. Диндә дил јохдур, диндә миллијјәт дә јохдур...».

31 јанвар

«Аллаһ досту доста мөһтач еләмәсин» мәсәли әбәс јерә дејилмәјибидир. Чүнки еһтијач заманында сәндән үз дөндәрән әввәлчә сәнин өз достун олур. Асудәлик заманында һәмишә

сөнин јанында гујруг булајан адамы ештијач заманында кендөн гачан көрәрсән...».

2 феврал

«Китабсызлыг дәрди истәр мәктәб, мәдрәсә шакирдләри-миз үчүн, истәр чамаатымыз үчүн, доғрудан да, бөјүк дәрддир.»

12 феврал

Милләтпәрстлик сөзү бир нечә замандан беридир ки, бизим арамыза дүшүбдүр; јерли вә чох вахт јерсиз ишләдирик. Көрүнүр ки, милләтпәрәстлик нә олдуғуну бир чохумуз анламыр вә ја тәрсинә анлајыр. Милләтпәрәст олмаг, јә’ни милләтин хејирхаһы олмаг, милләтин хејирхаһы исә милләтин һәр бир барәдә тәрәггисини арзу едәр (...). Милләтин тәрәггисини арзу еден шәхс, шүбһәсиздир ки, јалныз бир арзу илә иктифа етмәјиб, бу јолда иш дә көрмәлидир...».

15 феврал

«...XX әсрдә бүтүн әләмә чари олмаға башламыш мәдәнијәт селинин габағыны һеч бир мәмәниәт илә дурдурмаг мүмкүн олмајачагдыр. Бу селин мурады дүнја үзүнүн кәсафәтини тәмизләмәкдир. Јавугдур о заман ки, һаман сејли-хурушан бизим јерләрә дәхи һүчумавәр олуб, үзәримиздә олан вә бизи нәфәс алмаға гојмајан кәсиф дашлары, гајалары јериндән ојнадыб заил едәр. О дашларын алтында јатмыш олан гурдлары јујар, јеримизә, торпағымыза чан верәр, о һалда бизим јерләрдә дә күлләр вә чичәкләр битиб, буралары чәмәнзара дөндәрәр. һеч наүмид олмамалы!».

8 март

«...Јаз фәсли бүтүн тәбиәт һәр ил тәзәдән чүчәрир. Она көрә дә јазын әввәлини алгышламаг, о күнү бајрам етмәк, с күндә мәсрур олмаг, јазын кәлиши мүнәсибәтилә бир-бирини тәбрик етмәк инсанлар үчүн ән әзиз бир е’тигаддыр...»

Новруз бајрамын мүбарәк олсун!»⁵⁸

16 март

«Сәадәт» мәктәбинин мүәллими Мирзә Әләкбәр хан бү күн вәтәнинә јола дүшүр.

19 март

«Әр вә арвад» опереттасы да тамамланды.

12 апрел

«...Милләт бир бағ јеридир, габил вә мүстәид адамлар исә о бағын мејвәли ағачлары вә әтирли күлләри мәнзиләсиндәдир... Ләзиз мејвәләр инсанын бәдәнинә, мүәттәр күлләр дә инсанын руһуна ләззәт верән кими, елм вә фүнун саһибләри әһалинин ағлыны, сәнајеи-нәфисә саһибләри дә чамаатын руһуну тәрбијә едирләр. Ким истәмәз ки, онун бағында мејвәли ағачлар вә әтирли күлләр битмәсин? һеч кәс! Ким истәр ки, онун бағында чыр вә бисәмәр ағачлар илә бәрабәр әтирли күл әвәзинә кечи тиканы вә әләф битсин? Әлбәттә, һеч ким! Лакин мејвәли ағач вә әтирли күл битирмәк үчүн, бунларын битиб јетмәсинә мүсаид олан шәртләри һазырламалыдыр. Јохса ки, күлүн һәр бир тәрәфини алаг баса, сән дә һеч бир көмәк јетирмәјәсән вә өзүн дуруб күлдән әтир вә тәрәвәт тәмәнна едәсән, инсафсызлыгдыр. Бәли, һәр һалда јахшы бағбан ола биләчәк бир чәмијјәтә бөјүк ештијачымыз вардыр».

14 апрел

«...һәр бир јердә исте’дад вә габилјјәт саһибләри мәишәт чәһәтинчә тә’мин едилмәмиш бир һалда булунурлар. Бу да тәбиидир, бунларын исте’дады пул газанмаг дејилдир, башгасыдыр. Мәсәлән, көзәл ше’рләр демәјә, мүфид јазылар јазмаға, нафе шејләр ичадына вә саирә. Затән бунлар өзләри үчүн андан олмајыбдылар, бәлкә, үмуммилләт вә һәтта, үмуминсанијәтә хејир кәтирмәк вә тәрәггисинә сәбәб олмаг үчүн јараныбдылар.⁵⁹»

Дүнјанын һәр бир гит’әсиндә, бүтүн милләтләрин јазычылары, алимләри, сәнајеи-нәфисә саһибләри өзләри үчүн бир о гәдәр иш көрмәдиләр, лакин үмуммилләт вә һәтта, үмуминсанијәт үчүн чох ишләр көрдүләр. Өзләринин бир чоху ачындан өлдү, амма инсанијјәт һәлә инди дә онлардан мәнфәәт көрмәк-

дәдир. Бу чүрә адамлар нәинки саглыгында, бәлкә өлдүкдән сонра да чамата мәнфәәт верирләр...».

18 апрел

«...Бағын көзәллијини арзу едән бағбан чинс ағачлар ахтардығы кими, милләтин тәрәгги вә тәмәддүнүнү арзу едән адам да габил адамлар ахтармалыдыр. Чинс ағач тапан бағбан о ағачын бәшына доланан кими, о да мүстәид вә габил адамын бәшына доланмалыдыр».

2 мај

«Кәндләримизин бир гисми чәһаләт кушәсинин тимсалыдыр. Бу гаранлыг јердә бир ишыг варса, о да кәнд мүәллимләридир».

3 мај

«Бир јердә ки, елм вә маариф олмады, орада зүлм вә истибад һөкмфәрма олар».

30 мај

«...Мән даһа «Һәгигәт» гәзетинин редактору дејиләм вә һәмин гәзет илә һеч бир әлагәм јохдур».

ГЕЈД ВӘ ИЗАНЛАР

³ ЭЛИБӘЈ ҺҮСЕЈНЗАДӘ (1864—1940) — јазычы, журналист, мүәллим, философ, тибб елмләри профессору, тәрчүмәчи.

Илк тәһсилини дини мәктәбдә алмышдыр. 1885-чи илдә Тифлис классик кимназијасыны битирмишдир. Һәмин ил Петербург Император университетинә, физика-ријазиијат факултәсинин тәбијјат бөлмәсинә гәбул олунашдыр. Ејни заманда Шәрг факултәсинин дәрсләринә дә лавам етмишдир. Мүәллимләри арасында мәшһур Менделеев, Вагнер, Жуковски кими профессорлар олушдыр. 1889-чу илдә университети гуртарыб Түркияјә кетмиш, орада тибб институтуну битирмишдир. 1903-чү илдә Бақыја кәлмишдир. «Һәјат»* гәзетинин, «Фүјүзат» (1906—1907) журналынын редактору олушдыр. 1940-чы илдә Түркияјә вәфат етмишдир.

⁴ Үзејир Һачыбәјов кәч олмасына бахмајараг «Петербургские ведомости» гәзетинин мүхбири Магда Нейманын, куја, мейманхана бахычысы олан бир адамын дилиндән нағыл едилән тәһгирәмиз мөгаләсинә (Взглады старого администратора на закавказских мусулман «Петербургские ведомости», 1 (14) сентјабр 1905, № 220) лајигли чаваб вериб, онун әсәссыз мүддәаларыны алт-үст еләмишди. Бурадакы чүмләләр әлибин «Бир ханым әфәндиини бизләрә һүсн тәвәччөһү» адлы мөгаләсиндә («Һәјат» гәзети, 10 сентјабр 1905, №62) тәкпар олунар.

⁵ Бақыда 1905-чи ил нојабр ајынын 18-дә мүсәлманларын шәһәр митинги олушдыр. Митингдә Үзејир Һачыбәјов да иштирак етмиш вә нитә сөјләмишдир. О, фәһлә тәтилләриндән, солдатларын әһалијә әзијјат вердикләриндән данышмышдыр. Көркәмли јазычы Нәчәфбәј Вәзиров вә Әһмәдбәј Агајев кими натигләрдән сонра данышмаг үчүн икинчи дәфә күрсүјә галханда ону чамат данышмаға гојмамышлар... «сүс...сүс...кәс сәсини! Әввәл өзүн оуч тут, намаз гыл, сонра өзкәләрә нәсиһәт вер!...» сәдалары ешидилир. Үзејир күрсүдән дүшүр («Һәјат» гәзети, 23 нојабр 1905, № 105)

Нәчәфбәј Фәтәли бәјоғлу Вәзиров (1854—1926) —

* «Һәјат» (1905—1906) — күндәлик сијаси-ичтимаи, иғтисади вә әдәби гәзет. Һ. З. Тағыјевин ајырдығы вәсантлә нәшр олунашдыр. Мүдир вә редактору: 1905-чи илдә Ә. Агајев вә Ә. Һүсејнзадә. 1906-чы илдә гәзетин 102-чи сајындан сонра тәк Ә. Һүсејнзадә.

«Фүјүзат» (1906—1907) — Бақыда миллиончу Һ. З. Тағыјевин вәсант вә Ә. Һүсејнзадәнин редакторлуғу илә нәшр олунаш мәшһур журнал. «Фүјүзат» журналы бизим әдәбијјатшүнаслыг елминдә өз һәгиги гијмәтини һәлә дә ала билмәмишдир.

Көркөмдөн Азербайжан драматургу, М. Ф. Ахундов эдәби мөктәбинин давамчысы, илк Азербайжан гәзети «Әкинчи»нин иштиракчысы, «Мүсибәти-Фәхрәддин» фәқиһи вә башга драматик әсәрләрин мүүллифидир. Азербайжан профессионал театрынын тәшәккүл вә инкишафында Н. Вәзировун хүсуси хидмәтләри олмушдур.

Әһмәдбәј АҒАҒЕВ (1868—1939) — Шуша шәһәриндә анадан олмуш, илк тәһсилни хүсуси мүүллимләрән алмышдыр. Тифлис кимназијасыны битирәндән сонра 1884-чү илдә мүнәндис тәһсил алмаг үчүн Петербургда охумушдур. 1885-чи илдә Парисин һугуг мөктәбинә дәјишилмиш, мәшһур Сорбон университетини битирмишдир. 1892-чи илдә шәргшүнасларын Лондонда кечирилән Конгресиндә иштирак вә мәрүзә етмишдир.

Ә. АҒАҒЕВ ана дилиндән әләвә әрәб, фарс, рус вә франсыз дилләрини мүкәммәл билирди. 1894-чи илдә вәтәнә гајыдан Әһмәдбәј Тифлиسدә «Гафгаз» гәзети редаксиясында чалышырды. Һәмин илдә Бақыда нәшр олуан «Каспи» гәзетинә редактор тәјин олунмушду. Бу замандан онун фәалијәтинин Бақы дөврү башланыр.

Әһмәдбәј АҒАҒЕВ «Һәјат» гәзетиндән ајрылдан сонра «Иршад» гәзетини тәһсис етмишди. О, «Тәрәгги» (1908—1909) «Прогресс» (рус дилиндә) гәзетинин дә мүдири вә баш редактору иди.

Әһмәдбәј АҒАҒЕВ 1909-чү илдә Түркијәгә көчүб кетмиш вә өмрүнүн сонун гәдәр орада јашамышдыр.

⁶ «Иршад» (1905—1908) — Күндәлик сијаси-ичтимаи, игтисади вә әдәби гәзет. Мүдир вә баш редактору Әһмәдбәј АҒАҒЕВ олмушдур. Ү. Һачыбәјов «Иршад»ын ән фәал әмәкдашы иди. Мүасирләри ону «Иршад»ын фелјотончусу кими таныјырдылар...

Кечә сәһәрә гәдәр гәзетин 1-чи сајынын чапы илә мәшғул олан баш редактор динчөлмәјә кедиб, идарәдә чаванлар мәшғулдулар. «Саат 11-дә «Иршад»ын мүдиринә хәбәр кәлди ки, гәзетин нүсхәләрини сатан адамлардан күчлә алмышлар, чырыб, атмыш вә өзләрини дә дөјмүшләр. Гәзетин идарәси силаһлы адамларла долудур. Чаванлар бир дәрәчәдә чушү хуруш едирләр ки, бөјүк бир фәсәд дүшәчәји ашкардыр. Мүдүр чаванлары арам вә сакит етмәклә мәшғул олур». («Иршад», 1967, № 129) Ә. АҒАҒЕВ силаһлы полис нәфәрләрини јола салыр, ара сакитләшир. Әмәкдашлар өз ишләринә башлајырлар.

⁷ Гарабаг мөһтачларына ианә верәнләр сырасында: Әһмәдбәј АҒАҒЕВИН (25 манат), Нәчәфбәј Вәзировун вә Сүләјман Сани Ахундовун (һәрәси 10 манат), Фәрһад АҒАҒАДӘНИН (6 манат), Ү. Һачыбәјовун (5 манат) адлары вардыр. (Бах: Г. Мәммәдли, Салнамә, сәһ. 23).

⁸ Үзејирбәјин «Биз һаымыз Гафгазлы балаларыыг» адлы мәгаләсиндә («Иршад», 1996, № 64) бу чүмләр ејнилә тәкрар олунур.

⁹ «Нозоје времја» — 1868-чи илдән 1917-чи иләдәк Петербургда нәшр едилән күндәлик рәсми гәзет. Задәканларын вә дөвләт бюрократ даирәләринин органы иди. Бир мүддәт иртичапәрәст А. С. Суворинин редакторлуғу илә бурахылмышдыр.

Ашыг Аббасгулу — тәхминән 1850-чи илдә Гарабагын сәфалы бир кушәсиндә — Күлаблы кәндиндә анадан олмушдур. Системли елми

гәһсил алмаса да, шифаһи халг сәнәтинә, ағыз әдәбијјатына дәриндән бәләд олмасы, мәләһәтли сәси, мәһарәтлә саз чалмасы илә шөһрәт тапмышдыр.

Ашыг Аббасгулу 1901-чи илдә Шушада, 1902-чи вә 1931-чи илләрдә Бақыда тәшкил едилән «Шәрг концертләриндә фәал иштирак етмишдир. 1932-чи илдә вәфат етмиш вә доғма Күлаблыда дәфи олунмушдур. (Әтрафлы мәлүмат үчүн, бах: Ф. Шушински, «Азербайжан халг мусигичиләри» Бақы, 1985, сәһ. 93—106).

¹⁰ КРЫЛОВ ИВАН АНДРЕЈЕВИЧ (1769—1844) — Бөјүк рус тәмсилчиси. XX јүзиллијин әввәлләриндә Азербайжан зијалыларынын әлиндә көһнәлијә, бюрократијая гаршы мүбаризәдә Крыловун тәмсилләри кәскин силаһ иди.

¹¹ Чавад гәзәсы — Чар һөкүмәтинин Гафгазда инзибати ислаһатына (9 декабр 1867) әсасән 1868-чи илдә Бақы губернијасынын тәркибиндә јаранмышдыр. Бақы, Көјчәј, Шамахы, Ләнкәран, Чәбрајыл, Шуша гәзалары вә Иранла һәмсәрһәд олмушдур. Мәркәзи Салјан шәһәри иди... 1929-чү илдә Азербайжан ССР-ин рајонлашдырылмасы илә әлагәдәр ләғ едилмишдир.

¹² «Шәрги-Рус» (1903—1905) — Тифлис шәһәриндә һәфтәдә үч дәфә чыхан сијаси, әдәби, ичтимаи вә елми гәзет. Редактору вә нашири М. Шаһтахтински, 1904-чү ил 232-чи сајындан сонра Чәлил Мәммәдгулузәдәнин рәһбәрлији илә нәшр олунмушдур.

М. ШАҺТАХТИНСКИ (1846—1931) Журналист вә көркәмдән маариф хадими. Тифлиسدә рус халгчылары илә достлуг етмишдир. 1880-чи илдә јохсул һәмвәтәнләри үчүн ианә топламыш, өз амбарларында олан тахылы халга учуз гијмәтә сатмыш, бәзән дә «еһсан» кими пәјламышдыр. Рус вә башга халгларын дилләриндә нәшр олуан гәзетләрдә М. Шаһтахтинскинин чохла мәгаләләри вардыр.

ЧӘЛИЛ МӘММӘДГУЛУЗАДӘ (1866—1932) — Демократ јазычы вә гүдрәтли драматург. Мәшһур «Молла Нәсрәддин» журналынын нашири вә редактору, халгын дилләр әзвәри олан «Данабаш кәндинин әһвалатлары» повести, «Почт гутусу», «Уста Зејнал»: «Гурбанәлибәј» кими сатирик һекәјәләрин, «Өлуләр», «Анамын китабы» вә башга сәһнә әсәрләринин мүүллифи.

Азербайчанда сатирик журналистиканын, демократик реалист әдәбијјатын бајрағдары.

¹³ ЗҮЛФҮГАРБӘЈ МӘММӘДБӘЈ ОҒЛУ ҺАЧЫБӘЈОВ — 1885-чи илдә Шушада анадан олмушдур. 1904-чү илдә Гори мүүллимләр семинаријасыны бүтүн әсас фәнләрдән «5» гијмәтләрлә битирмишдир. Үзејирбәјин синиф јолдашы иди.

Кәнчәдә сәнәт мөктәбиндә бир мүддәт мүүллим ишләмишдир. Накам кәнч 1906-чы ил, апрелин 15-дә (21 јашына чатмамыш) вәрәмдән вәфат едидир.

У. Һачыбәјов эзиз достунун вахтсыз өлүмү миңасибәтилә некролог жазмышдыр.

¹¹ У. Һачыбәјов «Иршад» гәзетинин 117-чи сајында дәрч етдирдији «Јени тәһлүкә» адлы мәгаләсиндә мүтләгијјәтин ингилаби пәрәкаты јатырмаг мәгсәдилә Азәрбајҗан вә ермәни милләтләри арасында гырғын салмаг чәһдини тәнгид едәркән бу чүмләләри ишләтмишдир.

¹² «Молла Нәсрәддин» — нефтәлик сатира журналы. Редактору вә нашири Чәлил Мәммәдгулузадә иди. 1906—1917-чи илләрдә (арада 2 иллик фасилә илә) Тифлисдә, оир нечә нөмрәси Тәбриздә (1921), 1922—1931-чи илләрдә исә Бақыда нәшр олуруду.

Мәшһур Мирзә Әләкбәр Сабир, Өмәр Фанг Не'манзадә, Әли Нәзми вә б. ән фәал Молланәсрәддинчиләр сајылырлар. У. Һачыбәјов онлара рәгбәт бәсләјирди.

¹³ Мәммәдгулузадә илә У. Һачыбәјов арасында «Молла Нәсрәддин» журналынын нәширлә башланан мәсләк достлуғу вә әмәкдашлыг ашағыдакы тәрздә тәзаһур едирди:

1. У. Һачыбәјов «Молла Нәсрәддин» журналыны тәгдир вә тәсдиг едир, ондан тез-тез фәјдаланырды.

2. У. Һачыбәјов бә'зән «Молла»ны габаглајырды. Журнал да Узејир-бәјин сәсинә сәс верирди.

3. «Молла Нәсрәддин» журналы У. Һачыбәјовун шәхсијјәтини вә јарадычылығыны јүксәк гијмәтләндирир вә мұдафиә едирди.

¹⁴ «Һәјат» гәзети редаксиясында чалышан «Бикәс» кизли имзалы мүхбир вә мүрәттиб Салман Нәриманов илә Узејир арасында баш вермиш хошақәлмәз мұнағишәдән сөһбәт кедир.

¹⁵ Мүтләгијјәтин халглар арасында милли гырғын салмаг сијасәти бөјүк шаир Ә. Сабирин «Мәләун иблис» адландырдығы сијасәт иди ки, милләтләр арасында әдавәт тәрәдилер вә бунунла игтидар өз өмрүнү узатмаға чалышырды.

¹⁶ «Дашнак сүтјун» — ермәни милләтчиләринин үзүгара партијасы. Тифлис шәһәриндә јаранмышдыр. «Дашнак сүтјун»чулар халглар арасында милли әдавәти вә дүшмәнчилији гызышдырырдылар. Бу күн «Дашнак сүтјун» бүтүн дүнјада тәрәггипәрвәр инсанлары кизли јолларла гәтлә јетирмәклә мәшғул олуру.

¹⁷ Узејир Һачыбәјов бир аз габаг јада салынан мұнағишәни кәсмәк мәгсәдилә «Һәјат» гәзетинин редакторуна ачыг мәктуб жазмышды.

«Мөһтәрәм Әли бәј» мүрачәтилә башланан бу мәктубда У. Һачыбәјов жазмышды: «Һәјат»ын 137-чи нөмрәсиндә Гоча Салман имзалы мәгаләјә «Иршад»да чаваб вермәк мәнә мәгдур олмадығына көрә бу бир нечә кәлмә сөзү Гоча Салманын гулағына чатдырмаг үчүн «Һәјат»ын бир кушәсиндә лүтфән дәрч бујурасыныз».

¹⁸ 1906-чы ил, августун 15-дә Бақыда Загафгазија мүсәлман мүәллимләринин биринчи гурултајы ачылмышды. Нәимин гурултајда У. Һачыбәјов да иштирак едирди.

Гурултајын ачылышы күнү Н. Нәриманов «Һәјат» гәзетиндә, У. Һачыбәјов исә «Иршад»да бир-бири илә сәсләшән мәгалә жазмышдылар.

У. Һачыбәјов нәмин мәгаләдә дөврүнә көрә педагожи фикрин ән вачиб вә чидди проблемләринә тохунур, мүәллимләрин мәнәви борчларыны усталыгла шәрһ едирди.

¹⁹ Зәнкәзурдан кәлән хәбәрләр. — 1905—1906-чы илләрдә һәр дәрәдән баш галдыран башыпозуг дашнак дәстәләри ганлы чинајәт тәрәдир, фүрсәт тапан кими азәрбајҗанлы гоншуларыны амансыз шәкилдә гәтлә јетиририләр. Бу чәһәттән о заманлар әһалиси ән чох азәрбајҗанлылардан ибарәт олан Зәнкәзур маһалындан даһа дәһшәтли хәбәрләр вә гачыгн кәлирди.

²⁰ Сә'ди Ширази (1184—1291) — Шәргин ән көркәмли лирик шаирләриндән бири вә бөјүк мүтәфәккир. «Күлүстан» вә «Бустан» адлы мәшһур дидактик әсәрләрин мүәллифи.

²¹ «Дифан» фиргәси — Адындан мәләум олдуғу кими, азәрбајҗанлылары азғын ермәни милләтчиләринин тәрәтдикләри ганлы чинајәтләрдән мұдафиә етмәк мәгсәдилә, әсасән, Әһмәдбәј Ағажевин рәһбәрлијилә тәшкил олувшуду.

²² «Һүммәт» — 1904-чү илин ахырларында Бақыда РСДФП Бақы комитәси јанында јарадылмыш груп, «Һүммәт» группу С. М. Әфәндијев вә башгаларынын фәал иштиракы илә тә'сис едилмишди. Бу группан оларн сијасәтчиләр фәһләләр арасында пролетариатын хејринә тәблиғәт апарырдылар.

1905-чи илдә «Һүммәт» адлы гејри-легал гәзет бурахаылырды.

²³ У. Һачыбәјовун сатираларындан дилхор олан бәдхәһлар кәнч журналистин гәлбинә тохунур, онун јарадычылығына мане олмаға чалышырдылар. Бә'зи мүасирләринин бәд әмәлләриндән иңчијән Узејирбәј бу мәзмунда гејдләр едирди.

²⁴ Јеркир («Өлкә») — «Дашнак сүтјун» партијасынын органы иди. 1906—1907-чи илләрдә Тифлисдә нәшр олуруду.

²⁵ Бақы губернијасындан Дөвләт Думасына депутат сечилмиш Мустафа Маһмудов думада чыкыш етмишди. Натиг мәчлисин демократик үзвләринә үз тутуб. «Столыпинин вәкилләринә дејил, сиз—милләт вәкилләринә мүрачәт едирәм» — дејә сөзә башлајанда, гәзетләрин јаздығына көрә, «Сағдан бағырдылар: «Рәдд ол!» Сағ ајаға галкыб бағырды: «Натигин сәсини кәсин.» Сол тәрәф ону алгышлады: Она «әһсэн» — дедиләр («Иршад», 1907, № 33).

МУСТАФА МАҺМУДОВ (1878—?) — Көјчәј гәзасынын Күр-дәмир кәндиндә анадан олмушду. Илк тәһсилини кәнд мәктәбиндә алмыш, 1899-чү илдә Гори мүәллимләр семинаријасыны битирмишди. 1907-чи илдә Бақы I рус-мүсәлман мәктәбинин мүдирини иди. II Дөвләт думасына депутат сечилмишди.

²⁶ СУЛТАН ҺӘМИД (Әбдүлһәмид 11—1842—1918) ир-тичасына ишарә едилер. О, гәддар бир һөкмдар кими танынмышдыр. Султан Һәмид Русијадакы 1905-чи ил ингилабынын тә'сирлә Түркиядә күчләнән милли азадлыг һәрәкатыны һәр васитә илә боғмаға чалышырды.

²⁷ «Исламијјә» мейманханасы — Индики Һүсү Һачыјев күчәсиндәдир. Узејир Һачыбәјов нәмин мейманханада јашајырды. «Лејли» вә Мәчһун» операсы да орада јазылмышдыр.

ЈУСИФ ВЭЗИР ЧЭМЭНЗЭМИНЛИНИН күндәлијиндән:
«Ахшам кәңч бәстәкар һачыбәјов гардашларынын јанында идим. Јеши јаздығым «Саранын һекәјәси» әсәrimi бәјүк гардаша* вермишдим ки, дүзәлтсин...

«Исламијә» меһманханасында 31 нөмрәли отаға кирәндә шадлығымдан өзүмү итирдим. Бизим кәңч гүввәләри көрәдә үрәјим севинчлә долду. Бәстәкарлардан башга бизим мәшһур драматургумуз, «Дағылан тифаг»ын муәллифи Ә. Б. һагвердијев, һ. Әрәблински труппасынын артистләриндән бир нечәси, о чүмләдән биринчи опера артисти һ. Сарабски, «Кавә» драмыны азәрбајчанчаја тәдвил едән Сүләјман Ахундов да бурада иди.

Бах, кәңчләр ичәрисинә дүшүб, нә гәдәр зөвг алдым! Бири фортопианода чалырды, нотлар дөшәмәјә сәпәләнмишди. Бир күнчдә, шкафын јанында китаблар гәрибә бир көркәмдә рәфә дүзүлмүшдү. (Ј. В. Чәмәнзәминли Рус вә Азәрбајчан дилләриндә шәкилли күндәлик Азәрбајчан Республикасы ЕА-нын Әлјазмалар Институту. Арх. 26, 2—13 (277)).

30 ҺӘСӘНБӘЈ (ЗӘРДАБИ) МӘЛИКОВ (1842—1907)
— Илк тәһсиллини кәнд мәктәбиндә алмыш, Москва университетинин тәбинјат-ријазийат факултәсини битирмишдир. Илк Азәрбајчан гәзети «Әкинчи»нин редактору.

Азәрбајчан журналистикасынын атасы. Мәшһур әдиб вә философ Әлибәј Һүсәјзадә халғын севимлиси һ. Зәрдабинин хидмәтләринин јада салараг, мәрһумун дөфин мәрәсиминдә демишдир:

«...Аләми ислам бир гаранлыг ичәрисиндә галдығы заман бу адам әлинә мәш'әл алыб, гаранлығы ишыгландырмаға чалышмышдыр. О мәш'әл нә иди? Әввәлинчи мәтбу кәлам иди...».

Мүәсирләринин ледикләринә көрә һ. Зәрдаби 1907-чи илдә хәстә јатағында олдуғу заман ону јолухмаға кәлән Үзејирбәјә опера јазмағы ишарәләрлә мәсләһәт көрмүшдү.

31 ҺҮСЕЈГУЛУ САРАБСКИ (1881—1945) — Һүсәјгулу Мәлик оғлу Рзајев (Сарабски) Бақыда дәннзичи аиләсиндә доғулушдур. Кичик јашларындан јетим галыб, «Һәјатын дибиндә» боја-баша чатан фәһлә, бәнна көмәкчиси, дашјонан Һүсәјгулу, хошбахтыгдан «Н. Нәримановун көмәјилә һәвәскаар сәһнә хадимләринин чәркәсинә дахил олур» («Коммунист» гәзети, 7 феврал 1923, № 31).

Һ. Сарабски Азәрбајчан сәһнәсинә 1902-чи илдә доғмалары вә мүәсирләринин тәһнә вә шәбәдәләрини ешидә-ешидә кәлимишди, севә-севә- мәнәббәтлә кәлмишди. Онуң шәхсиндә Азәрбајчан сәһнәсинә ади артист јох, фитри исте'лад, фәдакар, мүбариз вәтәндаш кәлимишди.

³² Бу күндәлик гејди тарихи бир һадисә илә бағлыдыр. Ү. һачыбәјов чар һөкүмәтинин баш назир Столыпинин Русијада чеврилиш етмәјә һазырлашығыны һадисәнин баш вердијиндән 3 гүн бағаг «Столыпинин хәјали» миниатүрүндә (Иршад, 30 мај 1901, № 100) билдирмишди. Иртича баш вердији күнләрдә дума говулду. «Молла Нәсрәддин» журналыны да мүвәгәти бағладылар.

* Үзејирбәј нәзәрдә тутулур.

³³ XX әсрин әввәлләриндә Петербургда, Москвада вә гејри шәһәрләрдә ләшр едилән сатирик журналлар.

³⁴ 1907-чи ил ијунун 20-дә 115-чи нөмрәси чыхан күнү «Иршад» гәзетини бағламышдылар. 4 аја јахын фәсиләдән сонра, нојабрын 17-дә «Иршад»ын 116-чы нтмрәси бурахылды вә гәзет нәшрини давам етдирди.

«Иршад» бағлы олан күнләрдә «Тәзә һәјат» гәзетинин редактору һ. Вәзиров бу гәзети ләкәләмәк вә көздән салмаг нијјәтилә рус дилиндә бурахылан «Бакински ден» гәзетиндә мәгалә дәрч етдирмишди. Үзејирбәј ону «Иршадчы»нын чавабы мәгаләсиндә чидди тәнгид етмишдир.

«Тәзә һәјат» — 1907—1908-чи илләр Бақыда күндәлик нәшр олуған әдәби, ичтимаи вә сийәси гәзет. Нашири һ. З. Тағыјев, редактору һ. Вәзиров иди.

ВЭЗИРОВ ҺАШЫМБӘЈ МИРИМАН ОҒЛУ (1862—1916)
Ирәван муәллимләр семинаријасыны битирәндән сонра муәллимлик етмиш, ејни заманда әдәбијатла, хүсусилә фолклор нүмунәләрини топламагла мәшғул олмушдур. Бир журналист кими гүдрәтли гәләм сәһиби иди. В. Шекспирин «Отелло» фачиәсини Азәрбајчан дилинә илк дөфә о тәрчүмә етмишдир.

Тәләбәләринин вә мүәсирләринин хатирәләриндә бәдхасијјәт кими јад едилр.

³⁵ Мүәллимләр ин кинчи гурултајы.

Мүәллимләр Бақыда кечирилән биринчи (1906) гурултајы гәрара алмышды ки, нөвбәти гурултај 1907-чи илдә Кәңчә шәһәриндә чағырылсын. Икинчи гурултаја ләзими һазырлыг көрмәк үчүн хүсуси комиссия ајрылмышды. Бақыда халг муәллимләринин ағсагалы Һәсәнбәј Зәрдаби, Кәңчәдә исә муәллим Мирзә Мәмәд Ахунзадә* рәһбәрлик едирди. Кәңчәдә Фәрһад Ағзадәнин јахындан иштиракы илә муәллимләр хејли иш көрмүшдүләр.

Азлыгда галан халгларын «...башына мин чүр тәнбәки ојуну ачан» чар һөкүмәтинин рәсми идарәләри икинчи гурултајын Кәңчәдә кечирилмәсинә разылыг вермәдиләр. М. Ә. Сабирин «Учителләр» ады шә'риндә дә бу һадисәјә ишарә вардыр:

«Товгиф едилмишди мағыл Кәңчә сиезди,
Олмушдуг әчәб биз дәхи раһәт, учителләр!...
Инди Бақыда башланасы олду бу ичлас,
Олдуг јенә ол мәчлисә дә'вәт, учителләр!»

Үзејир һачыбәјов гурултајын ишиндә фәал иштирак етмиш, ичласларын протоколларыны өз дәсти-хәттилә јазмышдыр

³⁶ Гори муәллимләр семинаријасы — Загафғазия Гори муәллимләр семинаријасы XIX әсрин сону вә XX әсрин әввәлләриндә азәр-

* Мирзә Мәмәд Ахунзадә — көркәмли журналист, Кәңчәдә муәллимләр ин јахын көмәкчиси.

** Фәрһад Ағзадә — о заман Кәңчәдә һазырлыг ишләринә көмәк үчүн көндәрилмишди. Бақыја һ. Зәрдабинин үванына көндәрдији мәктублардан мә'лум олур ки, һазырлыг көрән муәллимләр тәгрибән, һәр күн ичлас кечиримишләр.

бајчанлы зиялыларын јетишмәсиндә бөјүк ролу олан мәшһур тәһсил очагларындан бири сајылырды. Узун мүддәт бу тәһсил мүәссисәсиндә азербайчанлы кәнчләрин јетишмәси сәһәсәсиндә А. О. Черняјевски, С. Вәлибәјов, Ф. Көчәрли, Р. Әфәндијев, С. М. Гәнизадә хусуси хидмәтләр көстәрмишләр. Алексеевич Осипович Черняјевски (1840—1897) — мәшһур педагог. Шамаһыда анадан олмуш вә илк тәһсилини дә орада алмышдыр. Загафгазија Гори мүәллимләр семинаријасында «Мүсәлман» шөбәсинин инспектору (мүдир) олмуш, Азербайчаны кәнд-кәнд кәзиб, кәнчләрин тәһсилә чәлб олунмасында бөјүк хидмәтләр көстәрмишдир.

ФИРУДИН БӘЈ КӨЧӘРЛИ (1863—1920) — көркәмли маариф хадими, демократ јазычы вә әдәбијатшүнас алим. «Азербайчан әдәбијаты тарихи» (1925—1926) китабынын мүәллифи. О да Гори мүәллимләр семинаријасыны битирмиш, әввәл Ирәван семинаријасында ишләмиш. 1895-чи илдән өмрүнүн сонунуна кими Гори (сонралар Газак) семинаријасында мүәллим олмушдур.

РӘШИД БӘЈ ӘФӘНДИЈЕВ (1863—1942) — Көркәмли маариф хадими, мүәллим вә јазычы. 1920-чи илләрдән сонра Шәкидә педагожи кадрлар һазырламагла мәшғул олмушдур.

СУЛТАН МӘЧИД ГӘНИЗАДӘ (1866—1938) — Маарифпәрвәр јазычы вә көркәмли педагог. Азербайчан мүәллимләринин севимлиси. Шамаһыда доғулмуш вә илк тәһсилини дә орада алмышдыр. 1887-чи илдә Тифлисдә Александровски мүәллимләр институтуну битирмишдир.

1905-чи илә гәдәр Бақыда чалышан С. М. Гәнизадә һәмин илдән Гори мүәллимләр семинаријасынын мүсәлман шөбәсинә мүфәттиш (мүдир) тә'јин едилмишдир. Өмрүнүн чох һиссәсини маариф тәрәггисинә һәср етмиш, нечә нечә бәдни әсәр, елми-методик көстәришләр јазмышдыр.

1908

³⁷ «Лејли вә Мәчнун» операсынын илк тамашасы 1908-чи ил, јанварын 12 (25)-дә олмушдур.

Опера бөјүк мүвәфғәјјәтлә кечмишдир. «Лејли вә Мәчнун» операсынын мәдәни һәјата гәдәм гојмасы Азербайчанда профессионал мусиги мәктәбинин јаранмасы тарихи, милли опера сәнәтинин ибтидасы һесаб олунар.

Бу бәһзәрсиз сәнәт инчисинин 90 иллијини тәнтәнә илә гејд етмәјимизә чох галмамышдыр. О күнләрдә Ү. Начыбәјовун мүасирләринин илк Азербайчан операсына вердикләри гијмәтләри јада салмаг олар.

«Шәнбә күнү — јанвар ајынын 12-дә Н. З. Тағыјевин театрында «Ничат» маариф чәмијјәтинин драм һејәти тәрәфиндән әввәлинчи дәфә олараг мүсәлман сәһнәсиндә «Лејли вә Мәчнун» операсы ојнанды.

Мән мусигишүнас дејиләм. Оун үчүн дә мөһтәрәм мүсәнифин тәдбир етдији бу әсәрдә нә дәрәчәдә бир мәзијјәти — мусиги олдуғундан бәһс етмәјәјәм. Бу гәдәр вар ки, мусигидә бир аһәнк, бир тәрзи-мәргуб олмајынча динләјичиләрә әсәр етмәз. Бу дәфә ағзына кими долу олан театрда мүсәлман тамашачылары көрүнмәјән бир сурәтдә сакит отуруб, һәр бир тәнгид вә тәрифдән јүксәк олараг көстәрдикләри диггәт вә һуш буна дәлил ола биләр

66

ки, әввәлинчи дәфә мејдана гојулан бу мүсәлман операсы мәгсәдинә јетишиб тамашачыларын бәјәндији вә үрәкдән севдији олмушдур...

Актјорлардан Мәчнун ролуну ифа едән мүгтәдир артист Сарабски, һәнгәтдә, дәфәат илә алгышланыб сәһнәјә чағырылмагда иди вә гәдршүнас чамаат, јериндә олараг, бу чәнаба изһари мөһәббәт едирди...

(Тамашачы¹, «Иршад», 15 јанвар 1908, № 7.)

«...Хор дәстәси «Шәби һичран»ы охујуб гуртарандан сонра пәрдә дүшәндә залдан курултулу алгыш голду. Пәрдә дубарә ачыланда Мәчнун — һүсејнгулу Сарабски «Маһур-Һинди» мугамаи үстүндә М. Фүзулинин

«Јанды чаным һичр илә вәсли-рухи-јар истәрәм,
Дәрдимәнди-фиргәтәм, дәрмани-дилар истәрәм...»

тәзәлини слә мөһәрәтлә охуду ки, мән суфлјор будкасында өзүмү унутмушдум. Опера көзләнилмәјән мүвәфғәјјәт газанды...».

Ә. Рзајев.* «Театр һаггында хатирәләрим».

«...Ахшам театра кәләндә көрдүм гапынын габагында о гәдәр адам вар, ичәри кирмәк мүмкүн дејил. Дал гапыдан кечдим, көрдүм ора булдан бетәрди. О кечә бинанын дөрд бир тәрәфи чамаатла долу иди. Театрын гапыларында вә фоједә сәс-күјдән гулаг тутулурду... «Ничат» чәмијјәти үзвәринин һамысы башыны итирмишди, нә едәчәкләрини билмирдиләр. Әрәблински әсәбләшиб артистләрин үстүнә гышгырырды: «Тез олун, гримә кели!» Артистләр тез-тез сорушурду: «Мән нә палтар кејим?».

Һүсејн каһ сәһнәјә кәлиб сәһнә машинистләри илә лава едир, каһ да артистләрин јанына гачыб онларын грим вә палтарларыны көстәрирди. Биң дә ешитдим ки, Лејлинин грим отагында галмагалдыр. Кетдим, нә көрдүм? Лејли ролуну ојнајан дејир ки: «О рәнкдир, нәдир, мән ону үзүмә суртмәрәм!» Јалвар-јахарла ону бир тәһәр разы салыб гримә башладыг. Мән өзүмү бир гара гул еләмишдим...

Чамааты чох чәтилликлә сакит етдикдән сонра тамашаны башладыг. Азербайчан сәһнәсиндә биринчи дәфә олараг 1908-чи илдә шәнбә күнү — јанварын 12-дә «Лејли вә Мәчнун» операсы мөвғеји—тамашаја гојулду. Тамаша башладыгда чамаатла долу олан салонда слә бир сакитлик әмәл кәлди ки, куја-бурада кимсә јохмуш. Ојунун биринчи, икинчи пәрдәләринин горхулан вар гүввәмлә ојнајырдым. Икинчи пәрдә дүшүдүкдән сонра чамаат, јоллашларым вә театрда иштирак еләнләр мәним башыма јығылыб. «Афәрин, афәрин!» дејә тәбрик етдиләр. Елә бил бу алгышларла да мәнә гүввәт вериб дејилдиләр: «Һүсејнгулу, әкәр үчүнчү пәрдәни дә јаратсан, артистлик ачы аламагсан!» Үчүнчү пәрдә башлананда чәсарәтлә онлара дедим:

¹ Тамашачы — Мәммәд Садыг Ахундов.

* Әлаббас Рзајев «Лејли вә Мәчнун» операсынын илк тамашасында суфлјор олмушдур. Оун «Театр вә Н. Әрәблински һаггында хатирәләрим» әсәринин әлјазмасы галмышдыр.

«Кедин тамаша еднн, көрәрсиниз!». О пәрдәдә мәндә елә бир һисс ојанды ки, тамам һүсејгулулуғуму унудуб, бир Мәчнун кәсилдим. Сәһнә мәним үчүн бир сәһра тәмсил едирди. Мәнимлә иштирак едәнләри танымајырдым, көзләрим һеч бир шеј көрмүрдү. Пәрдә дүшдүкдән сонра чамаатын мәни алғышлар ичәрсиндә дәфәләрлә пәрдә габағына чағырмасы вә јолдашларымын пәрдә далында мәни әһатә едиб, өпмәләри мәнә о гәдәр тәсир етди ки, биһтијар ағладым...

«Лејли вә Мәчнун» операсынын биринчи тамашасындан сонра чамаат вә сәһнә јолдашларым мәни «Мәчнун» чағырдылар. Бу ад мәнә о гәдәр әзиз иди ки, һәр кәс бу адла чағырдыгда фәрәһләндим...».

Һ. Сарабски. Бир актјорун хатирәләри. Бақы, 1939, сәһ. 53

³⁸ **ШИРИН АХУНДОВ** (1878—1927) — Мәшәди Һүсејн оглу Ширин Ахундов Сәлјанда анадан олмушдур. Азәрбајчан опера сәнәтинин иңкишафында мүәјјән рол ојнајан бу устад тарзән өз сәнәтинә һөрмәт едәрәк, дар мачалда Үзејирбәји чәтинликдә гојмамыш, «Лејли вә Мәчнун» операсынын илк тамашасында оркестрин тәркибиндә сәдәфли тары илә иштирак етмишдир.

Сәлјанлы тарзән Ширин Ахундов Азәрбајчан мусигисинә 30 ил сәдәгәтлә хидмәт кәстәрмишдир.

³⁹ «Ничат» — 1906-чы илдә Бақыда тәшкил едилмиш хејријә чәмијјәти. Әсасән буржуа хејријәчилијинә хидмәт едир, бунунла бәрәбәр, бир сыра ичтимай-фајдалы ишләр көрүр, маарифи јәјүр, Азәрбајчанда драм вә опера сәнәтинин тәшәккүл вә тәрәггисинә, професионал сәһнә хадимләринин јетишмәсинә әвәзсиз көмәк едирди.

«Ничат»ын Азәрбајчанын Шамахи вә башга шәһәрләриндә дә шәбәләри ачылмышдыр.

⁴⁰ Ү. Һачыбәјов Гори мұәллимләр семинаријасынын тәләбәси оларкән вердији вәдә әмәл едәрәк, 1907-чи илин ахырларында ибтидан мәктәб шакирдләри үчүн «Һесаб мәсәләләри» дәрслијини јазыб, чап етдирмишдир.

Бу күндәлик гејдләри һәмин дәрслијин тәртиб принципләринә анддир.

⁴¹ «Ничат» маариф чәмијјәтинин драм һејәтинә Ү. Һачыбәјов сечилмишди.

⁴² 1908-чи илин ијун ајында бир илдән бәри гәзәтләрә мәгалә вә фелјетон јазмајан Үзејирбәјин «Иршад» гәзәтиндә (17 ијун, № 89) «Нағыл» адлы чидди фелјетону чыхмышды. Филанкәсин дузлу-мәзәли сөһбәтләринә тамарзы галмыш охучулар севиндиләр, лакин бу севинч узун сүрмәди.

«Нағыл» гәзәтдә чыхан күнүн сәһәри хусуси парәһатлыг доғурдуғу үчүн, Бақы губернија жандарм идарәсинин рәиси кенерал-мојор Казинтсев јубанмада ону рус дилинә тәрчүмә етдириб, 3493 нөмрәли «мәхфи» мәктубла Петербурга полис департаментинә көндәрмишди.

«В департамент полиции

Представляя департаменту полиции на распоряжение перепод из № 89 газеты «Иршад» от 17 сего июня, издающийся в г. Баку под редакторством Ахмедбека Агаева, имею честь донести, что Бакинский градоначальник мною поставлен в известность...»*

Бақы градоначалникнә «Иршад» гәзәтини бағламаг бәрәдә сәрәнчәм верилмиш вә гәзәтин нөмрәләри мүсәдирә едилмишди.

3 күн сонра Петербурга, полис департаментинә јени мәлүмат чатдырлымышды:

«...В дополнение к представленному моему от 23-го июня за № 3493, доношу департаменту полиции, что 25-го сего июня Бакинским градоначальником сделано распоряжение о приостановлении издания газеты «Иршад» на все время объявленной в пределах вверенному ему градоначальство чрезвычайной охраны».

Генерал-майор Козинтцев**

Ајдын олдуғу кими, «Иршад» гәзәти 1908-чи илдә Үзејир Һачыбәјовун «Күнаһы» үзүндән бағланмышды. Чар һөкүмәтинин тәнгиди дөвләт некәрләринә хош кәлмәдији үчүн гәзәтин нәшрини һәмишәлик дајандырмышдылар.

«Нағыл» ишләри «корлады» гејди бу мәнада баша дүшүлмәлидир.

⁴³ **А Ш Ы Г П Ә Р И.** Тәгрибән 1811-чи илдә индики Чәбрәјыл рајонунун Ашағы Маралјан кәндиндә доғулмушдур. Өлүм или мәлүм дејил. Мүасри олдуғу ашығларла дејишмиш, халг арасында шәһрәт газанмышды. Сәдә гошмаларында саф, дүнјәви мәнәббәт тәрәннүм едилди. Гошмаларында эманәдән шикајәт вә кәдәр мотивләри дә вардыр (Әтрафлы бах. Азәрбајчан енциклопедијасы, I чилд).

⁴⁴ **«С Ә А Д Ә Т» М Ә К Т Ә Б И.** Дини-дүнјәви тәһсил очағы Мәшһүр философ шаир вә журналист Әлибәј Һүсејизадәнин директорлуғу дөврүндә бу мәктәбә мұәллимләр мүсәбигә јолу илә сечлиб, гәбул едилди...

«Сәадәт»ин сечилмиш рус дили вә һесаб мұәллимләриндән бири дә бәстәкар Үзејир Һачыбәјов иди.

⁴⁵ **«Р У Н Ү Л—Г Ү Д С»** Тәһранда фарс дилиндә нәшр олуан гәзәт дөврүпүн «Алимләр султаны» ләгәбини алмыш чәпаб Хорасани Рүһүл—Гүдс гәзәтинин редактору олуб, сонралар өзү дә бу адла мәшһүрләшмишды.

⁴⁶ **С Ә Т Т А Р Х А Н** (1870—1914) — Халг гәһрәманы. Чәнуби Азәрбајчандакы милли азадлыг һәрәкатынын көркәмли хадими вә рәһбәри иди. 1905—1911-чи илләр ингилабы дөврүндә иртичапәрәст Иран һакимләри әлејһинә әдаләтли мүбаризә апармышдыр. Тәбриздә халг үсјанына рәһбәрлик етмишдир. Кәстәрдији икидлјә вә сәркәрдәлик габилијјәтинә көрә, она «Сәрдари-милли» (Халг рәһбәри) ады верилмишди.

⁴⁷ И кинчи ил — Әлифа тәһминдән сонра охунан дәрслик иди. Мұәллимләрин биринчи (1906) гурултајынын гәрары илә јазылмышды.

* «Н А Ф Ы Л» фелјетону илк дәфә «Үзејир Һачыбәјов. (кәнчлик илләри)» монографијасында (Бақы, 1977, сәһ. 26—28) тәгдим вә тәһлил олуношдур.

** МДТА, ф. 102, с. 100, иш 5, һиссә 8, сәһ. 1.

*** Јенә орада, сәһ. 4.

Мүөллифлэри: М. Маһмудбәјов, С. С. Ахундов, Ф. Агазадә, А. Шаиг вә башгалары.

Ү. һачыбәјов һәмни дәрслик һагында рәј языб «Тәрәгги» гәзетиндә (19 август 1908, № 321) дәрч етмишди. Бир ил сонра мәшһур Әлибәј һүсәјизадә «Икинчи ил» дәрслијини «Јазымыз, дилимиз, икинчи илимиз» мәгаләси илә тәнгид етмишди («Тәрәгги», 9, 10 феврал 1909, № 23, 24). О дөврүн педагоглары Ә. һүсәјизадә илә разылашмајыб, «Икинчи ил» дәрслијинни мүәллифләрини мүдафиә етмишләр.

К. Д. УШИНСКИ (1824—1870) — Көркәмли рус педагогу. Русија педагожи елминин әсасыны гојмушдур. Онун тәртиб етдији «Ана дили» вә «Ушаг аләми» дәрсликләри илә он милјонларла мәктәбли тәһсил алмышдыр. К. Д. Ушинскинин гәбул вә тәблиг етдији тәдрис үсулунун мүн-дәрәчәсини, әсасән, хәлгилик тәшкил едирди.

43 Д. А. ХОВ — Иранда (1905—1911-чи илләрдә халг азадлыг һәрәкәтәни боған рус гошунунун рәһбәрләриндән бири.

1909

49 «Лејли вә Мәчнун» операсы сон дәрәчәдә бөјүк мүвәфғәјијәт газанмышды. Чамаат онун һәр тамашасына бахмаға чан атырды. Һәм дә гәзет-ләрдә хәбәр верилмишди ки, мүәллиф опера үзәриндә тәзәдән ишләјиб, ону даһа чох көзәлләшдирмишдир.

Тамашачы рәји:

«...Кечән тамашалара нисбәтән бу дәфә «Лејли вә Мәчнун» артыг бир мөһәрәтлә ојнанды. Мусигиси, сәһнәси, хору, артистләри—һамысы шајани-тәғдир иди. Мүәллиф чаваблары тәрәфиндән едилмиш олан бәзи ислаһат вә тәбәддүлат әсәри даһа артыг аһәнқдар едиб зинәтләндирди...»

Бу күн театрын мәдахили һәмшәкинән чох иди. Бүтүн мөвчуд олан јерләрдән әләвә тәзә дүзәлдилмиш олан бир-ики гат күрсүләр дәхи сатылмыш иди. Бунунла белә чохларына јер олмадығындан кери гајытдылар. Тамашаја наил оланларын разылығы нә әндәзәдә исә, тамашаја наил олмайб наүмид кедәнләрнн гәһәр вә кәдәри дә о дәрәчәдә иди...»

«Тәрәгги» гәзети, 5 январ 1909, № 4.

50 «Ашыг Гәриб» — Ү. һачыбәјовун бөјүк гардашы бәстәкар Зүл-фүгар һачыбәјовун* операсы. Мәшһур халг дастаны әсасында јазылмышдыр. Бәстәкар халг јарадычылығынын идеја хәттини сахлајараг, ону мусигили сәһнәнин тәләбләринә ујғунлашдырмышдыр. Узунөмүрлү опералардан биридир.

51 Иран һакимләринин өлкәнин зарыны әчнәбиләрә дәрәј дәрмәзинә сат-дырларыны халг шаһри М. Ә. Сабир дә сатира атәшинә тутмушдур.

«...Сөз мәним, ев мәним, әсрар мәним,
Ирзү намус мәним, ар мәним,
Мал мәним, мәсләһәти-кар мәним,
Сатырам, дөвләти-Ғачар мәним.

* Зүлфүгар Әбдүлһүсәјн оғлу һачыбәјов (1884—1950) — Шушадә анадан олмушдур. «Әлли јашында чаван», «Евликән субәј» мусигили комедијаларынын вә «Ашыг Гәриб» операсынын мүәллифи.

Кимә нә дәһли ки, мән шеј сатырам?!

Ај алан!... Мәмләкәти-Рәј сатырам.»

52 МУРТУЗА МУХТАРОВ — Бақы нефт саһибкарларынын тик-пик нүмајәндәси: Милјончу. «Тәрәгги» гәзетинин наһири иди.

53 «Шејх Сән'ан» — Ү. һачыбәјовун «Лејли вә Мәчнун»дан сонра јаздығы опера. Тәлеји уғурсуз олмушдур, мусигиси зәиф олдуғуна көрә јох, әксинә, көзәл мусигисини тамашачылар гавраја, «Һәзм едә» билмәдији үчүн, сәһнәдә узун өмүр јашаја билмәмишдир.

54 «Тәрәгги» гәзетинин редактору Әһмәдбәј Агајев Түркијәдә көчүб кетмишди. Бунакөрә «Зәнбур»* журналы онун һәрәкәтини ислә-јән, Ә. Агајеви Түркијә султаны гаршысында сәфил вә мүт'и бир вәзијәтдә тәсвир едән карикатура вермишдир. Шәклин алтында Ә. Агајевин шәхси-јәтинә тохунан «...һачылејләк гушу јувасыны дәјишмәклә тәмизә чыхмаз» сөзләри јазмышды. («Зәнбур», 1909, № 24).

55 «Зәнбур» идарәси илә «Тәрәгги» гәзети арасында кәскин мүнәгишә, сөз вурүшу дүшмүшдү. «Зәнбур»чулара чидди бир тәклиф, бу сөз вурүшүндән төрәјән хошақәлмәз сөһбәтләрин төрәтдији гәзәбин ифадәси иди.

«Молла Нәсрәддин» журналы мәсәләјә гарышандан сонра мүнәгишә кәсилмишди.

56 МИРЗӘ СӘМӘНДӘР (?—1920) — гүдрәтли сатирик шәһәр 1920-чи илин феврал ајында Бақыда гәзә нәтичәсиндә вәфат етмишдир. «Азәрбајчан» гәзетиндә «Мусават партијасы» адындан вә «Јашыл гәләм-ләр» дәрнәјиндән башсағлығы вә хатирә јазысы дәрч олунмушдур.

Мирзә Сәмәндәрн «Шејх Сән'ан» операсы сәһнәјә гојулмамышдыр (Үмумијәтлә, Мирзә Сәмәндәр опера јазмышдырмы? Јох!). Бу «Сәдә» гә-зетинин редактору һ. Вәзировун нөвбәти арагарышдырмасы иди.

57 Үзејирбәј илә Мәләкә ханым һәсәнаға гызы Тифлисдә сүннүләр мәсчидиндә кәбин кәслириб евләнмишләр (Ү һачыбәјова 1912-чи илдә вә-рилмиш паспортда да евләндикләри гејд олунмушдур).

* «Зәнбур» — һәфтәлик сатира журналы, наһири доктор Ә. Ахун-дов иди. Редактору бир мүддәт Ә. Әзимзадә олмушдур. 1909-чу илдә жур-налын 42, 1910-чу илдә исә чәми 28 нөмрәси чыхмышды.

Әбдүлхалыг Ахундов — XX јүзиллијин әввәлләриндә Бақыда танынмыш һәким вә журналистләрдән бири. 1890-чы илдә Дерпт (Тарту—Естонја) университетини битириб, тәбабәт макистри алимлик дәрәчәсини алмышды. Тибб елминә даир марағлы әсәрләр вә «Әввәли һәнак, сонра дә-јәнәк» адлы комедија јазмышдыр.

⁵⁸ Новруз бајрамыны Үзејирбәј өмрүнүн ахырына кими тәнтәнә илә гејд едирмиш.

⁵⁹ Бу хисләт-халга, үмуминсанлыға хидмәт етмәк мәгсәдилә доғулмағлыг, үмумбәшәри хидмәт үчүн һәјата гәдәм гојмағлыг Ү. һачыбәјовун өзүнә даһа чох анддир.

⁶⁰ «Һәңгәт» гәзетини тәрк едәндән сонра Ү. һачыбәјов әсасән мусиги әсәрләринин сәһнә һәјаты вә нәшри илә мәшғул олмушдур.

Мираббас Асланов

«Ү. һачыбәјов күндәлик јазмыш олсајды»
Бақы — «Шур» нәшријаты — 1994

Корректорлары Ч. Мир-Бәширова, һ. Маһмудова.

Јығылмаға верилмиш 08.08.94. Чапа имзаланмыш: 21.11.94. Сифариш №3404. Кағыз форматы 60×84 ¹/₁₆. Јүксәк чап үсулу. Шәрти чап вәрәги 4,65. Физики чап вәрәги 5,0. һесаб-нәшр вәрәги 3,2. Тиражы 2000. Сәрбәст гијмәтлә

«Азәрбајчан Республикасы Мәдәнијәт Назирлијинин «Шур» Нәшријаты.
Бақы 1. М. Мухтаров күч. 6. тел.: 92-92-27.

FR $\frac{1994}{509}$